

Bas Kromhout

BEELDEN
VAN

*Hoe elke generatie anders omgaat
met het verzetsverleden*

BEELDEN VAN VERZET

Bas Kromhout

Beelden van verzet

*Hoe elke generatie
anders omgaat met
het verzetsverleden*

2018, Nationaal Comité 4 en 5 mei

Beelden van verzet

© 2018 Bas Kromhout

Boekverzorging: Studio Ron van Roon

Foto auteur: Birthe Kulik

Drukwerk: Lenoirschuring

ISBN 978 90 7729 424 6

NUR 680

Het Platform Herinnering Tweede Wereldoorlog heeft 2018 uitgeroepen tot Jaar van Verzet. Een logische keuze, want verzet spreekt iedereen aan. Verzet is goed, verzet moet. Het woord verzet veronderstelt een situatie waarin een externe partij probeert dwingende macht uit te oefenen op een persoon of groep, die hierdoor in het defensief wordt gedrongen. De machtsverhouding is asymmetrisch en degenen die verzet plegen zijn de underdogs. Dat maakt hen sympathiek. Hun strijd is nobel. We dichten verzetsmensen daarom positieve eigenschappen toe: moed, rechtvaardigheidsgevoel, medemenselijkheid. We zouden willen dat wijzelf net zo waren als zij.

Het tegenovergestelde van een verzetsheld is een terrorist. Ook die keert zich vanuit een underdogpositie tegen *the powers that be*. Maar zijn strijd heeft voor ons niets nobels, omdat we – nog los van de methode – zijn oogmerken afkeuren. Het is grotendeels een kwestie van appreciatie en perspectief, wie we een verzetsheld noemen en wie een

terrorist. De Duitse bezetter in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog stelde het opblazen van spoorlijnen, het overvallen van distributiekantoren en het doodschieten van collaborateurs door Nederlandse burgers gelijk aan terrorisme. Wij echter spreken van verzet, of beter nog, van *het* verzet. In deze twee woorden ligt onze waardering al besloten.

Het lijkt vanzelfsprekend dat we het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog in een positief licht zien. Dat zijn we gewend, dat hebben we meegekregen van onze ouders, op school en via boeken en tv-programma's. Maar ons beeld van het verzet is geen vaststaand gegeven. Elke generatie gaat anders met het verzetsverleden om. Uiteenlopende beelden van verzet wisselen elkaar af en beconcurreren elkaar. Welk beeld overheerst, is afhankelijk van de maatschappelijke en politieke context van het moment.

Als we begrijpen hoe onze huidige zienswijze is gevormd, kunnen we beter reflecteren op de manier waarop we in het Jaar van Verzet willen herdenken, vieren en herinneren. Daarom heeft het Nationaal Comité 4 en 5 mei laten onderzoeken hoe de beeldvorming sinds 1945 telkens is veranderd.

Het resultaat is dit essay. Het laat zien hoe politici, activisten, romanciers, cineasten, historici en - niet te vergeten - voormalige verzetsmensen zelf in de afgelopen 73 jaar telkens opnieuw hebben nagedacht over de betekenis van het verzet en de lessen die we eruit kunnen trekken. De beeldverschuivingen in Nederland worden hier gespiegeld aan gelijktijdige ontwikkelingen in andere West-Europese landen. Zo kan worden nagegaan in hoeverre onze beelden van verzet typisch Nederlands zijn.

Vaderlands verzet

Gedurende de eerste twintig jaar na de bevrijding overheerste in Nederland een patriottisch beeld van het verzet. En niet alleen in Nederland. In vrijwel alle landen die een Duitse bezetting hadden meegemaakt, werden de voormalige verzetsmensen beschouwd als helden die de eer van het vaderland hoog hadden gehouden. Bovendien, zo dacht men, wisten deze verzetshelden zich gesteund door het hele volk – zo niet in praktische, dan toch in geestelijke zin. Het verzet had niet alleen bijgedragen aan de geallieerde oorlogsvoering, maar bovenal ervoor gezorgd dat het nationale blazoensbeeld onbezoedeld uit

de oorlog kwam. Hiermee was de schande van de militaire nederlaag, die tot de bezetting had geleid, uitgewist.

De trotse onverzettelijkheid en saamhorigheid die het volk tijdens de oorlog zouden hebben beziel, moesten het fundament vormen waarop de maatschappij opnieuw werd opgebouwd. In Nederland overheerste kort na de bevrijding het gevoel dat door de gezamenlijke ervaring van de bezetting, de oude politieke scheidslijnen waren vervaagd. Ook die tussen de helden van het verzet. ‘Zij waren eensgezind. 1940-1945’, zo is vandaag nog te lezen op een reliëf dat in 1950 werd aangebracht op de buitenmuur van de Scheveningse gevangenis, oftewel het “Oranjehotel”, waar de Duitsers verzetsmensen opsloten – soms in afwachting van executie. De tekst was bedoeld als vermaning aan alle Nederlanders om net zó eensgezind te zijn.

Direct na de oorlog nam de Grote Adviescommissie der Illegaliteit (GAC), waarin woordvoerders van de belangrijkste verzetsgroepen zitting hadden, het initiatief om een tentoonstelling over het verzet te maken. Op 1 maart 1946 ging *Weerbare Democratie* in de Nieuwe Kerk in Amsterdam open voor bezoe-

kers. De tentoonstelling was een hommage aan de helden van het verzet én aan de brede verzetsgeest van het Nederlandse volk. ‘Zonder de medewerking van het overgrote deel van de bevolking zou het verzet, zoals wij het kennen, onmogelijk zijn geweest,’ stond te lezen in de begeleidende brochure. Zoals de titel al aangaf, ging het de Nederlanders die zich hadden verzet om het verdedigen van de democratie en de democratische waarden. ‘Niet alleen om de vrijheid, maar tevens om recht en menselijkheid zijn wij in opstand gekomen. Dit lag [...] aan ons volkskarakter en onze nationale traditie die beiden getuigen van een sterk gevoel voor recht en van een neiging voor de zwakkeren in de bres te springen.’ Hoewel de principes die in het geding waren een universeel, humanistisch karakter hadden, was het Nederlandse verzet dus een echt vaderlandse aangelegenheid geweest.

Doordat het beeld overheerste dat het verzet een collectieve prestatie was, bestond er weinig ruimte voor individuele heldenverering. De GAC raadde de regering aan geen onderscheidingen toe te kennen aan oud-verzetsmensen, omdat het ondoenlijk zou zijn te bepalen wie er recht op hadden en wie niet.

Zo'n goedbedoeld eerbewijs zou alleen maar leiden tot onrust en scheve gezichten. Toch werden er vanaf 3 mei 1946 Verzetskruizen toegekend, zij het alleen postuum of in geval van blijvende invaliditeit. In totaal zou de regering 95 kruizen uitreiken. In 1947 kwam er een bijzondere pensioenregeling voor invalide verzetsmensen en nabestaanden.

Behalve trots was er ook rouw en eerbied voor de illegalen die door de bezetter waren gedood – oftewel, zoals men het op militaire wijze uitdrukte, die waren “gevallen”. Binnen een jaar na de bevrijding vonden de eerste herdenkingen plaats op de Eerebegraafplaats Bloemendaal en de fusilladeplaats op de Waalsdorpervlakte. In 1947 gaf de overheid opdracht op de Dam in Amsterdam een Nationaal Monument te bouwen waar jaarlijks de doden centraal konden worden geëerd. De herdenkingen draaiden geheel om de omgekomen verzetsstrijders en militairen; voor vervolgd en passieve slachtoffers was de eerste jaren na de oorlog geen aandacht.

Bij de onthulling van het monument op de Dam in 1956 benadrukte de voorzitter van de bouwcommissie dat ‘het ganse volk’ had gediend als ‘de klankbodem voor de verbeterde strijd tegen de

overweldiger’. Er klonken ook steevast stichtelijke woorden. De doden mochten niet voor niets zijn gestorven. Zij hadden zich opgeofferd – ‘als zaden in het zand’ – opdat Nederland zou oogsten. De levenden hadden daarom de morele plicht het werk en de strijd van de gevallen voort te zetten. Hierbij refereerde men aan idealen zoals vrijheid, democratie en nationale eendracht.

Deze boodschap klonk ook door in de eerste kinderboeken over de oorlog. ‘Wij moeten een nieuwe wereld maken,’ luiden de laatste woorden van *Oorlogsdagboek van een Hollands meisje* van C. Posthuis-Smit uit 1946. In deze jeugdroman wordt een onverschillige tiener door de ervaringen van de bezetting volwassen. Haar vriend Cor is een verzetsstrijder die wordt gearresteerd, maar de oorlog gelukkig overleeft. In de meeste vroege jeugdboeken over de oorlog staat het verzet centraal. K. Norels *Engelandvaarders* uit 1947 is een echt avonturenboek. Twee jonge vrienden, een protestant en een sociaaldemocraat, ontsnappen naar Groot-Brittannië om als geheim agenten terug te keren naar bezet gebied. Het vierdelige *Reis door de nacht* (1951-1954) van Anne de Vries gaat over eenvoudige

boeren in Groningen die onderduikers verbergen, gewoon omdat zij vinden dat het hun plicht is als christenen en als burgers. De Vries plaatst verzetsmensen in een minder heldhaftig en realistischer licht dan Norel. Wel suggereert hij dat iedere rechtgeaarde Nederlander hulp bood aan onderduikers.

Legitimatie

Niet alleen in Nederland concentreerde de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog zich op het verzet. De verschillende regeringen die na de bevrijding in Europa aantraden, zochten naar legitimatie. De communistische regimes in Midden- en Oost-Europa hadden op dit vlak een duidelijk probleem. Zij waren aan de macht geholpen door het Sovjetleger en genoten slechts beperkte steun onder de bevolking. Om geloofwaardig te zijn presenteerden de nieuwe machthebbers zich als de leiders en erfgenamen van het nationale verzet tegen de nazi's.

Maar ook in West-Europa, waar de democratie werd hersteld, worstelden de autoriteiten aanvankelijk met hun imago. Zij waren niet in staat geweest de bezetting af te wenden, waren het land

ontvlucht of hadden met de bezetter gecollaboreerd. Om hun gezag te herstellen legden West-Europese regeringen de nadruk op continuïteit. De Duitse bezetting zou slechts een korte onderbreking zijn geweest die de natie, dankzij het breed gedragen verzet, niet van haar historische koers had afgebracht. Bovendien werd het beeld geschapen dat er een nauwe samenwerking was geweest tussen de georganiseerde verzetsgroepen en de rest van de bevolking, en tussen het verzet en de nationale gezagsdragers. Een goed voorbeeld hiervan biedt Denemarken. In dit land waren de regering en het parlement tot 1943 onder Duits toezicht in functie gebleven. Zij zouden al het mogelijke hebben gedaan om de nazi's tegen te werken. De Denen spraken in dit verband van het 'legale' verzet, dat schouder aan schouder had gestaan met het illegale verzet.

In Frankrijk baseerde de eerste naoorlogse regeringsleider Charles de Gaulle zijn gezag op de prestaties van de gewapende illegaliteit. Zelf in ballingschap, had hij in 1942 een afgezant genaamd Jean Moulin boven bezet gebied laten droppen om in zijn naam de verschillende illegale organisaties

te verenigen. Zo kon De Gaulle claimen dat hij het Franse verzet had aangevoerd. Terwijl het leger in de zomer van 1940 had gecapituleerd en de regering de macht had overgedragen aan de autocratische maarschalk Philippe Pétain, had *la Résistance* onder De Gaulle's leiding de eer en de republikeinse waarden van 'het eeuwige Frankrijk' gered. Deze patriottische beeldvorming kreeg een extra impuls toen De Gaulle, na een politieke afwezigheid van twaalf jaar, in 1958 president werd. Hoogtepunt van wat historici het *résistancialisme* hebben genoemd was de plechtige bijzetting van Jean Moulin's stofelijke overschot in het Panthéon in 1964.

Ook in België werden de omgekomen verzetsmensen beschouwd als helden die hun leven hadden gegeven voor het vaderland. De herinnering aan het Belgische verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog kon gemakkelijk aanknopen bij de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog. Nieuwe monumenten waren niet nodig; de namen van de gevallen van 1940-1944 voegde men simpelweg toe aan de ontelbare gedenktekens voor de doden van 1914-1918. Bij de Congreskolom in Brussel, waar zich sinds 1922 het Graf van de Onbekende Soldaat

bevindt, werden direct na de oorlog de eerste verzetsherdenkingen gehouden. Het initiatief kwam echter van oud-illegalen en oorlogsveteranen zelf, niet van de Belgische staat.

Dit laatste had te maken met de zogeheten Koningskwestie. Die ging over de vraag of Leopold III, die tijdens de Duitse bezetting in zijn land en op de troon was gebleven, schuldig was aan collaboratie. De kwestie spleet de Belgische samenleving en ook het voormalige verzet. Zolang de Koningskwestie de gemoederen bezighield, was het te riskant voor regeringsvertegenwoordigers om aan herdenkingen deel te nemen. Dat gebeurde voor het eerst pas in 1951, nadat de regering een oplossing had gevonden door Leopold per direct te laten opvolgen door zijn zoon Boudewijn.

Maar ook daarna was het ondoenlijk de Belgische bevolking te verenigen rond één nationaal perspectief op de oorlogsjaren. Terwijl het patriottische verhaal weerklank vond onder met name Franstaligen, overheerste in Vlaanderen een radicaal ander beeld van het verzet. Verhoudingsgewijs waren minder Vlamingen dan Walen lid geweest van illegale organisaties en veel Vlaamse nationalist

hadden met de nazi's gecollaboreerd. Het verhaal ging dat deze collaborateurs na de bevrijding door de dienaren van de Belgische staat onevenredig hard waren gestraft. In Vlaamsgezinde kringen sprak (en spreekt) men van 'de repressie'. Patriotische verzetsmensen hoorden politiek tot het andere kamp en golden als anti-Vlaams. Deze indruk werd versterkt door het feit dat oud-illegalen in 1946 hét symbool van het Vlaamse nationalisme, de IJzertoren in Diksmuide, met dynamiet opbliezen.

Volgens het Vlaamse beeld, dat antagonistisch kan worden genoemd, bestond het verzet uit avonturiers, criminelen en opportunisten die pas kort voor de bevrijding in actie waren gekomen ('septemberweerstanders'). Dit beeld is terug te zien in de Vlaamse literatuur uit de jaren veertig, vijftig en zestig. Weinig oorlogsromans gaan expliciet over verzet; de nadruk ligt op collaboratie. Wanneer schrijvers het verzet ter sprake brengen, doen ze dat zelden zonder ambivalentie of kritiek. In latere romans komen ook wel 'goede' weerstanders voor, maar die worden meestal tegengewerkt door medestrijders met minder nobele intenties. In de Vlaamse cinema is het verzet tot op heden vrijwel afwezig.

Papieren monumenten

Een negatief, antagonistisch beeld van het verzet was de eerste jaren na de oorlog ook dominant in West-Duitsland. Veel Duitsers beschouwden de mannen en vrouwen die zich tegen de eigen regering hadden gekeerd als landverraders. Dit gold vooral voor de hoge militairen die op 20 juli 1944 een aanslag op Hitlers leven hadden gepleegd met het doel het nationaalsocialistische regime te beëindigen en de macht over te nemen. Uit een enquête in 1951 bleek dat zestig procent van de respondenten een negatief beeld had van de coup-plegers. Deze sentimenten maakten het voor de nieuwe overheid lastig om uit de geschiedenis van het verzet een verbindend, nationaal verhaal te construeren. De geallieerde bezettingsmachten zaten bovendien niet te wachten op een Duitse verzetsmythe, want zij wilden de bevolking bewust maken van haar collectieve schuld aan de misdaden van de nazi's. Ook hadden gewone Duitsers zelf weinig behoefte aan het eren van verzetshelden, omdat deze hen herinnerden aan hun eigen gebrek aan *Zivilcourage*.

Toch zette de nieuwe Bondsregering zich in voor

de erkenning en herdenking van het Duitse verzet. Verzetsmensen waren volgens haar geen verraders, maar echte patriotten geweest. Zij vertegenwoordigden het 'andere, betere Duitsland', waarvan de Bondsrepubliek de erfopvolger heette te zijn. Telkens wees de overheid op de plicht van de Duitse bevolking om de nalatenschap (*Vermächtnis*) van het verzet zorgvuldig te bewaren en te onderhouden. In 1953 werd op de binnenplaats van het zogenaamde Bendlerblock in Berlijn, waar Claus von Stauffenberg en andere coupplanners waren gefusilleerd, een Gedenkstätte Deutscher Widerstand onthuld.

Historici droegen in de eerste periode na de oorlog bij aan het patriottische verzetsbeeld. De eerste Duitse boeken over het verzet werden geschreven door émigrés en vrienden van verzetsmensen. Dit waren conservatieve, christelijke auteurs en zij focusten volledig op het militaire en ambtelijke verzet, dat culmineerde in de aanslag van 20 juli. Aan verzetsdaden van communisten besteedden zij nauwelijks aandacht. Volgens de Britse onderzoeker Ian Kershaw stelden deze schrijvers zich hierdoor 'ondubbelzinnig ten dienste van de Bondsrepubliek van [kanselier] Adenauer.'

In andere landen werden historici zelfs door de overheid betaald om papieren monumenten op te richten voor het vaderlandse verzet. De Franse regering riep direct na de bevrijding in 1944 een commissie in het leven om ooggetuigen te interviewen. Het zo verzamelde materiaal vormde de basis voor Henri Michels *L'Histoire de la Résistance en France* (1951), waarin de leidende rol van De Gaulle werd benadrukt. In Italië schoten maar liefst circa zestig lokale onderzoeksinstituten uit de grond, met één centraal bureau in Milaan, die het Italiaanse verzet in kaart moesten brengen. Dit verzet had zich het sterkst gemanifesteerd vanaf de zomer van 1943, toen Mussolini door het leger en de koning was afgezet en zich had teruggetrokken in een noordelijke rompstaat die overeind werd gehouden door een Duitse bezettingsmacht. Hier waren veel verzetsgroepen actief. De naoorlogse regering propageerde de opvatting dat de *Resistenza* het ware gezicht van Italië was geweest en niet het fascisme.

Nederland kreeg al op 8 mei 1945 een Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD). Nog tijdens de oorlog had de regering in Londen via Radio Oranje laten weten dat er zo'n nationaal documen-

tatiecentrum zou komen om de herinnering aan de ‘vrijheidsstrijd’ en de ‘geestelijke en materiële worsteling van ons volk’ levend te houden. In de eerste vijftien jaar van zijn bestaan publiceerde het RIOD voornamelijk over het verzet, waaronder de onderzoekers zowel de georganiseerde verzetsgroepen verstonen als ‘het massale, collectieve verzet’ van de Nederlanders. De voornaamste opdracht aan het RIOD was een integrale studie over de bezettingsjaren te publiceren. Voordat dit project van start ging, verscheen tussen 1947 en 1954 het vierdelige overzichtswerk *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*. Het bestond uit bijdragen van journalisten en wetenschappers, onder wie oud-illegalen zoals Henk van Randwijk en Jan Meulenbelt. Zoals de titel aangaf, vormde ook in dit werk de strijd van het Nederlandse volk tegen de Duitse tirannie de kern van het verhaal.

Oorlog na de oorlog

Na de bevrijding kende Nederland nog geen vrede. In Indonesië ontbrandde direct na de Japanse capitulatie een nieuw conflict – met oude wortels – tussen het opkrabbende Nederlandse gezag

en de nationale onafhankelijkheidsbeweging, uitmondend in een oorlog. In augustus 1945 begon de Nederlandse regering vrijwilligers te werven, met name onder de gedemobiliseerde Binnenlandse Strijdkrachten. Velen van hen hadden dus in het verzet tegen de Duitsers gezeten. Volgens hun eigen perceptie lag de militaire inzet in Indonesië in het verlengde van hun verzetswerk: het ging erom Nederlands-Indië te bevrijden van de republikeinse “Musserts” die tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden gecollaboreerd met de Japanse bezetter. ‘De door idealisme en verzet gevormde achtergrond van de meeste van deze mannen zorgde enerzijds voor gemotiveerde en strijdlustige soldaten,’ schrijft historicus Rémy Limpach in zijn boek over extreem geweld tijdens de dekolonisatieoorlog, ‘maar was anderzijds voor de autoriteiten ook een probleem, omdat veel vrijwilligers zich ontpopten als ongedisciplineerde en schietgrage soldaten’. Dit weerhield die autoriteiten er overigens niet van deze troepen in te zetten. Niet alle oud-verzetsmensen stonden achter het militaire optreden in Indonesië. De communisten waren principieel anti-kolonialistisch. De protestantse hoofdredac-

teur van het voormalige verzetsblad *Vrij Nederland* (VN), Henk van Randwijk, protesteerde in een artikel van 22 juli 1947 tegen de oorlog: ‘Omdat ik Nederlander ben, zeg ik nee! tegen het geweld dat thans door ons in Indonesië gepleegd wordt. Ik zeg dit, met in mijn oren de beschuldigingen door mijzelf en anderen geuit tot het Duitse volk, dat uit vaderlandsliefde en eenzelfde verkeerd begrepen nationaal belang meende te moeten zwijgen toen Hitler in zijn naam misdaden beging.’

Van Randwijk baseerde zijn standpunt op wat hij in het verzet had geleerd. De oorlogsvrijwilligers in Indonesië deden hetzelfde. De lessen die zij trokken, waren echter radicaal verschillend. Voor de vrijwilligers stond het patriottische beeld centraal (‘verzet is strijden tegen de vijanden van Nederland’), terwijl de hoofdredacteur van VN een humanistisch beeld hanteerde (‘verzet is strijden voor universele waarden zoals vrijheid en vrede’).

Het meningsverschil over de oorlog in Indonesië liet zien dat het voormalige verzet geen monolithisch geheel vormde dat met één mond sprak over actuele politieke kwesties. Zowel de overheid als de organisaties van voormalige illegalen predikten na-

tionale eensgezindheid, maar levensbeschouwelijke en politieke verschillen lieten zich niet negeren. Ook niet binnen de rijen van oud-verzetsmensen zelf. Zo maakten godsdienstige tegenstellingen tussen protestanten en katholieken het vaak onmogelijk om gezamenlijk in de kerk de oorlogsdoden te herdenken.

Ook had elke zuil zijn eigen verzetsgeschiedenis. Al in 1945 schreef de protestantse schoolmeester Pieter de Zeeuw het boek *Onze scholen in het verzet*, waarin hij waarschuwde dat ‘de eenheidsidee, waarmee men thans allerwegen wuift’ een bedreiging vormde voor het christelijk onderwijs. Van protestantse makelij was ook het monumentale boek *Het Grote Gebod* (1951) over de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) en de hieraan gelieerde Landelijke Knokploegen (LKP). De auteurs portretteerden de leden van deze organisaties als eenvoudige, vaderlandslievende en godvruchtige mensen, zonder pretenties en recht-door-zee. Goede gereformeerden.

Koude Oorlog

Waren godsdienstige verschillen soms moeilijk te overbruggen, een regelrechte kloof liep tussen confessionelen, sociaaldemocraten en liberalen aan de ene, en communisten aan de andere kant. De eerste paar jaren overheerste in Nederland nog de eenheidsgedachte en werd het communistische verzet opgenomen in het patriottische verhaal. Maar dat werd problematisch door het uitbreken van de Koude Oorlog. Na de communistische staatsgreep in Praag (1948), de blokkade van West-Berlijn (1948), de oprichting van de NAVO (1949) en de staatkundige deling van Duitsland (1949) voelden ook voormalige verzetsmensen de noodzaak partij te kiezen.

De ideologische polarisatie legde verschillen bloot in zowel de interpretatie van het verzet als de actuele lessen die men eruit wilde trekken. Volgens de communistische leer was het fascisme een stadium in de ontwikkeling van het kapitalisme. De antifascistische strijd moest daarom doorgaan totdat ook in het Westen het kapitalistische systeem was vernietigd. Tegenstanders van het communisme wezen daarentegen op overeenkomsten met het fascisme en brachten beide systemen onder één noemer:

totalitarisme. Volgens hen was het verzet een strijd geweest voor vrijheid en democratie, en deze waarden moesten worden verdedigd tegen alle totalitaire ideologieën. De regering organiseerde alvast de verzetsgroepen van de toekomst, voor het geval het Sovjetleger Nederland zou bezetten. Deze zogeheten *stay behind*-organisaties bestonden uit vrijwilligers die werden getraind in spionage en sabotage.

Hoe diametraal tegenovergesteld de standpunten waren, bleek wel toen de leider van de CPN, Paul de Groot, in 1949 verklaarde dat Nederlandse communisten bij een invasie juist het Rode Leger zouden verwelkomen en ondersteunen. In de ogen van anticommunistische oud-illegalen stond deze houding gelijk aan landverraad. De Nederlandse Vereniging van Ex-Politieke Gevangenen (Expogé) royeerde al haar communistische leden. Bij de Stichting 1940-1945 – opgericht in het najaar van 1944 om de ‘morele, geestelijke en materiële noden’ van verzetskameraden te lenigen – kwamen zij niet langer in aanmerking voor bestuursfuncties. Oudleden van communistische verzetsgroepen richtten daarom eigen organisaties op, zoals Verenigd Verzet 1940-1945 en het Auschwitz Comité.

Communisten stelden steeds meer hun interpretatie van het verzet tegenover het dominante patriotische beeld. Ze eisten hun eigen helden terug. Een van de bekendste was Hannie Schaft. Zij werd jaarlijks herdacht met een stille tocht van Haarlem naar de Eerebegraafplaats Bloemendaal en deze herdenkingen kregen een politiek karakter. Dit was tegen de zin van het bestuur van de begraafplaats, dat de verzetshelden beschouwde als 'vertegenwoordigers van het gehele Nederlandse volk en niet van een enkele groep in het bijzonder'. In 1951 sloot het bestuur zelfs de hekken voor de herdenkingsstoet, waardoor er een oploop ontstond en uiteindelijk de politie werd ingeroepen om de orde te handhaven. Het communistische dagblad *De Waarheid* vergeleek de agenten vervolgens met de Duitse *Polizei* uit de bezettingstijd. Vijf jaar later publiceerde de communistische schrijver Theun de Vries een roman over Schaft, 'onze grootste antifascistische partizane'.

Politieke controverse ontstond ook rond de herinnering aan de Februaristaking van 1941. Voorafgaand aan de eerste herdenking in 1946 schreef de sociaaldemocratische krant *Het Vrije Volk* dat de

Amsterdamse arbeiders spontaan het werk hadden neergelegd. CPN-leider De Groot sprak dit tegen in *De Waarheid*: '[De staking] was georganiseerd door onze partij en onze partij alleen'. In 1949 kreeg de algemeen secretaris voor zijn vijftigste verjaardag een boekje aangeboden waarin stond dat hij de oproep tot de Februaristaking had geschreven. Een opvallende claim, omdat De Groot zich in het eerste oorlogsjaar aan de door Moskou gedicteerde lijn had gehouden om niets te ondernemen tegen de Duitsers, die toen nog bondgenoten van de Sovjet-Unie waren.

RIOD-medewerker Ben Sijes publiceerde in 1954 een boek over de staking. Hij nam de bewering dat de CPN-leider de initiatiefnemer was niet over. Verder oordeelde de historicus dat communisten weliswaar de aanzet hadden gegeven, maar dat de CPN geen controle had gehad over het verdere verloop van de Februaristaking. Hierop schreef de communistische oud-verzetsman Joop Wolff een tegenpamflet waarin hij het RIOD betichtte van geschiedvervalsing en het bewust ondermijnen van de arbeidersbeweging. Zo groeide wat algemeen werd beschouwd als de ultieme Nederlandse ver-

zetsdaad uit tot een nationale splijtzwam. Tussen 1950 en 1965 vonden elk jaar op 25 februari twee aparte herdenkingen plaats op het Amsterdamse Jonas Daniël Meijerplein: 's ochtends een "algemene" en 's avonds een communistische.

Ook elders in Europa trok de Koude Oorlog scheidslijnen. Franse communisten stelden al direct na de bevrijding hun eigen beeld van de illegaliteit tegenover dat van de regering. Niet De Gaulle, maar de communistische partij zou het verzet van het Franse volk hebben aangevoerd. Via films, geschiedenisboeken en memoires werd een felle herinneringsstrijd gevoerd. In Duitsland was de scheidslijn een harde grens met wachttorens en prikkeldraad. Zoals de Bondsrepubliek zich beriep op de nalatenschap van het conservatieve verzet, zo presenteerde de Duitse Democratische Republiek zichzelf als de erfgenaam en het directe resultaat van de communistische verzetsstrijd. De door de overheid gecontroleerde Oost-Duitse geschiedschrijvers negeerden de niet-communistische Duitse verzetsgroepen geheel of plaatsten hen in een negatief daglicht. West-Duitsland zou in wezen nog altijd in handen van fascistten zijn. De Berlijnse

Muur die de communistische regering in 1961 liet bouwen, noemde zij een 'antifascistische beschermingswal'.

Andere geluiden

Het patriottische beeld en zijn communistische tegenhanger domineerden het denken over het verzet in Nederland tot midden jaren zestig. Niet dat er geen andere geluiden te beluisteren vielen. Het wijdverspreide beeld dat het Nederlandse volk zich collectief had verzet, wekte wrevel op bij sommigen. 'Wij kunnen ons er niet op verhovaardigen, dat ons volk als geheel tijdens de bezetting de plicht heeft vervuld waartoe het geroepen werd. Ons volk als geheel heeft gefaald,' schreef de destijds bekende journalist P.J. Ritter op 5 mei 1950 in een lokale krant. Ontelbare Nederlanders hadden met de vijand samengewerkt en zich pas achter het verzet geschaard toen zeker was dat de Duitsers zouden verliezen. 'De enige eer, die men ons volk kan toebrengen, is dat het een schare van mannen en vrouwen heeft voortgebracht, die trouw waren tot in de dood.' Volgens Van Randwijk werd het verzet pas na de oorlog een 'aangelegenheid van het

[hele] Nederlandse volk en daarmee van de Nederlandse staat'. De keerzijde van deze veralgemenisering was dat de mensen vergaten hoe bijzonder de daden waren van het handjevol échte illegalen.

Maar ook het georganiseerde verzet was volgens sommigen lang niet zo heldhaftig geweest. Jan Meulenbelt, zelf betrokken bij het Utrechts Kindercomité dat honderden Joodse kinderen een veilig onderduikadres had bezorgd, werd midden jaren vijftig bevangen door twijfel aan het nut van vooral gewapende verzetsdaden. 'Wij weten niet meer, of het dapper was, fietstassen vol sabotagemateriaal te vervoeren, of overbodig', schreef hij in zijn boek *De Duitse tijd* (1955). 'Misschien was het zelfs onverantwoord om spoorlijnen te saboteren of collaborateurs te liquideren, omdat de Duitsers als vergelding onschuldige burgers doodschoten.'

Ook sommige literaire schrijvers vertelden verhalen die afweken van het standaardrepertoire. Simon Vestdijks beschrijvingen van een fictieve lokale verzetsgroep in *Pastorale 1943* (1948) is ironisch en bij vlaggen zelfs kolderiek. In *Bevrijdingsfeest* (1949) omschrijft hij het verzet als 'die gruwelijk overschatte nobele wandaden van enkelingen'. Een

andere grote literator, Willem Frederik Hermans, liet in *De tranen der acacia's* (1949) en *De donkere kamer van Damocles* (1958) de scheidslijnen tussen verzet en verraad, tussen "goed" en "fout" vervagen. Overigens was Hermans niet uniek in Europa. De Franse romancier Jean Genet beschreef in *Pompes funèbres* (1947) de bezettingstijd eveneens als een chaotische tijd waarin mensen ambivalente rollen aannamen.

Dit soort ironische voorstellingen bleven lange tijd de uitzonderingen die de regel bevestigden. Vanaf 1960 was op de Nederlandse televisie *De Bezetting* te zien, een monsterserie van eenentwintig afleveringen die in een periode van vijf jaar werd uitgezonden. RIOD-directeur Loe de Jong schreef de scripts en deed de presentatie. Hij vertelde de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog vanuit een nationaal perspectief, als een verhaal over 'het overweldigd zijn, en de druk, en ons verzet'. Impliciet liet hij zich leiden door de vraag of het Nederlandse volk zich correct had gedragen. De Jongs antwoord was bevestigend. Zo doceerde hij in de tweede aflevering, die ging over het jaar 1940: 'Zeker, er is in die eerste maanden wankelmoedigheid

geweest, afgezien nog van het heulen met de vijand door een kleine minderheid. Maar ook mag men zeggen dat, voorafgegaan door moedige enkelingen, de grote massa van ons volk zich schrap zette. Schrap, niet in een houding van daadwerkelijk verzet. Schrap in zijn innerlijke afwijzing van het nationaalsocialisme. Schrap uit nationale gekrentheid, uit geloof, uit nationale levensovertuiging.’ Een brede verzetsgeest, moedige enkelingen en een kleine minderheid van collaborateurs: het waren dé ingrediënten van het patriottische oorlogsbeeld. Het RIOD paste ze ook toe bij de inrichting van het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum in Overloon.

De Jong schreef ook het script van de meest succesvolle verzetsfilm die ooit in Nederland is uitgebracht: *De Overval* (1962). De film volgt het waargebeurde verhaal over een verzetsgroep die op 8 december 1944 51 politieke gevangenen bevrijdde uit het Huis van Bewaring in Leeuwarden. De verzetsmensen worden geportretteerd als eenvoudige, bescheiden lieden met een groot rechtvaardigheidsgevoel en een rustig godsvertrouwen. Ze gaan weloverwogen te werk en zorgen dat er geen slachtoffers vallen. De “omstanders” steunen hen

als vanzelfsprekend. Mooie zwart-witbeelden van weidse polders en grootse lichten zorgen voor een oer-Nederlands gevoel. In *De Overval* zijn het vaderland en zijn bewoners door en door vertrouwd en betrouwbaar.

Ontnuchtering

Maar dit veilige beeld begon gedurende de jaren zestig te kantelen. Daar had het Rijksinstituut zelf de hand in. Het RIOD publiceerde in 1960 een studie van Adolf Rüter over de Spoorwegstaking van 1944. De directie van de Nederlandse Spoorwegen, die het onderzoek financierde, gebruikte de staking na de oorlog ter meerdere eer en glorie van zichzelf en het bedrijf. Rüter concludeerde echter dat de directeuren maar een kleine rol hadden gespeeld in de staking. Bovendien stelde hij de verregaande collaboratie van de NS aan de kaak, inclusief het vervoeren van opgepakte Joodse medeburgers naar kamp Westerbork. Het spoorwegbedrijf eiste dat Rüter zijn concepttekst wijzigde, maar het RIOD ging achter de auteur staan.

Rüter had een gevoelige snaar geraakt: medeplichtigheid van Nederlanders en Nederlandse

staatsinstellingen aan de Holocaust. Vijftien jaar lang was dit onderwerp vrijwel onaangeroerd gebleven. Weliswaar was begin jaren vijftig een *Kroniek van de Jodenvervolging*, geschreven door Abel Herzberg, opgenomen in het overzichtswerk *Onderdrukking en verzet*. Maar de Holocaust kwam pas echt op de agenda te staan met het verschijnen in 1965 van *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, geschreven door Jacques Presser in opdracht van het RIOD.

Nieuwe vragen drongen zich op. Hoe kon het dat maar liefst 75 procent van de Joden in Nederland was weggevoerd? Hadden de andere Nederlanders niet méér kunnen en moeten doen om dit te verhinderen? Hoe zat het eigenlijk met het verhaal dat het volledige volk was bevangen door de verzetsgeest? ‘Ordinair bedrog,’ zo luidde het oordeel van journalist Han Lammers in *De Gids*. Hij doelde ‘op de populaire neiging om te doen alsof we het er zo best hebben afgebracht, op het stelselmatig verzwijgen van het tekort, [...] op het glunderend zelfgenoegen, waarmee we een korte februaristaking onze nationale balans laten doorslaan.’

Lammers behoorde tot een nieuwe generatie

intellectuelen die de bezetting alleen als kind of helemaal niet had meegemaakt. Zij zette zich af tegen de oudere generaties en plaatste vraagtekens bij hun gedrag tijdens de oorlog. ‘In principe beschuldig ik elke Nederlander uitgezonderd hen die op enige wijze bij de oorlogsvoering of het verzet betrokken waren. Tegenover deze mensen [is] een flinke dosis argwaan geboden,’ zo citeerde *Vrij Nederland* in 1965 een leerling van het Amsterdamse Barlaeus-gymnasium. Volgens de jonge intellectuelen had de bevolking veel te weinig verzet gepleegd. Dit was te wijten aan achterhaalde normen en waarden.

In een bespreking van *De Bezetting* verweet Renate Rubinstein dat De Jong dit niet aan de orde stelde: ‘Hoe zit het met de traditionele deugden van ons opvoedingssysteem: gehoorzaamheid, bescheidenheid, plichtsgetrouwheid, inschikkelijkheid, carrière maken en je meerderen met twee woorden aanspreken? En hoe met de ondeugden: lastig zijn, eigenwijs zijn, brutaal zijn, en denken dat je het beter weet dan je superieuren?’ Zo maakte in Nederland het patriottische verzetsbeeld plaats voor een pessimistisch beeld, waarin slechts een hand-

jevol mensen de moed had gehad om in verzet te komen terwijl het overgrote deel van de bevolking de andere kant op keek.

Hetzelfde gebeurde een paar jaar later in Frankrijk. De gaullistische herinneringspolitiek van de overheid kwam ten einde nadat de president zich in 1969 terugtrok uit de politiek. Twee jaar eerder al was het eerste deel verschenen van een kritische studie over het Franse verzet. De auteur, Henri Noguères, nuanceerde zowel de rol van De Gaulle als de relatieve omvang van de illegaliteit. Het idee van een algemene verzetsgeest wees hij van de hand; het merendeel van de Fransen had zich afzijdig gehouden of gecollaboreerd met de bezetter. Eenzelfde beeld schetste regisseur Marcel Ophüls in zijn documentaire *Le Chagrin et la Pitié* (1971), dat interviews bevatte met verzetsmensen, collaborateurs en andere burgers uit Clermont-Ferrand. Volgens Ophüls waren antisemitisme en ultrarechtse opvattingen wijdverbreid en was het verzet marginaal en verdeeld geweest. Deze boodschap was de Franse regering zo onwelgevallig, dat zij uitzending op de staatstelevisie verbood. Hierdoor was de documentaire tot 1981 alleen in bioscopen te zien.

Een jaar na het verschijnen van Ophüls' film kreeg het *résistancialisme* een tweede slag toegebracht door de Amerikaanse historicus Robert Paxton en zijn boek *Vichy France. Old Guard and New Order 1940-1944*. Dat ging niet over het illegale, maar over het officiële Frankrijk, dat onder leiding van Pétain en in nauwe samenwerking met de Duitse nazi's een autoritair-conservatief en antisemitisch beleid had gevoerd. Het boek zorgde ervoor dat de collaboratie voor lange tijd de *Résistance* verving als middelpunt van de Franse herinnering. Historicus Jean-Pierre Azéma spreekt van een *révolution paxtonienne*, collega Henry Rousso van een 'Vichy-syndroom'.

Ook in West-Duitsland klonken vanaf het midden van de jaren zestig kritische geluiden. De 36-jarige historicus Hans Mommsen liet in een artikel uit 1966 zien hoe problematisch het was om de samenzweerders van 20 juli 1944 te eren als voorvechters van de herkgeregende democratie. Hun politieke ideeën leunden – net als grote delen van de nazi-ideologie – op de zogenaamde conservatieve revolutie van de jaren twintig en dertig. In geen geval wilden zij een terugkeer naar het parlement.

taire systeem van de Weimarrepubliek. Het liefst zagen zij na de coup een autoritair geleid Duits rijk ontstaan, waar arbeid en kapitaal met elkaar waren verzoend. Bovendien geloofden zij nog steeds dat Duitsland de leiding moest nemen in Europa. Volgens Mommsen behoorden de verzetsmensen tot een kleine elite die was losgezongen van de massa. Het Duitse verzet was ‘verzet zonder volk’.

België kende lange tijd geen professionele geschiedschrijving over de bezetting. Pas in 1967 richtte de overheid, onder druk van organisaties van oud-verzetstrijders, een landelijk studie- en documentatiecentrum op. Twee jaar later verscheen het eerste overzichtswerk over het Belgische verzet, geschreven door Henri Bernard. De jonge oorlogsgeschiedschrijving haakte al snel aan bij de pessimistische trend in de buurlanden. In *L'an 40: la Belgique occupée* (1971) wezen José Gotovitch en Jules Gérard-Libois erop dat het verzet slechts een marginaal fenomeen was geweest.

Actuele misstanden

Terwijl de jongere generaties sceptisch waren over de verzetshouding van de ouderen, was hun waar-

dering voor het actieve verzet er niet minder om. Integendeel: illegalen verdienden groot respect. Niet als helden van de eigen natie, maar als strijders voor universele waarden zoals vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid. Hun opofferingen gaven inspiratie bij het maken van eigen politieke keuzes. ‘Het is voor ons van het grootste belang te beseffen, dat de Tweede Wereldoorlog slechts een fase is geweest, een uitbarsting in een strijd die onverminderd voortduurt,’ schreef *Vrij Nederland*-journalist Jan Rogier. Deze strijd ging volgens hem tegen de hele ‘kapitalistische en imperialistische structuur van de maatschappij’. Voor Rogier en veel van zijn generatiegenoten was verzet per definitie links.

In werkelijkheid was het verzet tegen de Duitsers slechts gedeeltelijk van linkse signatuur geweest. Er waren verzetsmensen met totaal andere politieke opvattingen, zowel tijdens als na de oorlog. Dit was al duidelijk geworden in de kwestie Indonesië. Het bleek ook uit de verschillende standpunten die oud-verzetmensen innamen ten aanzien van de Zuid-Afrikaanse apartheidspolitiek. In 1957 richtten journalist Henk van Randwijk, historicus Jacques Presser en dominee Jan Buskes het Comité

Zuid-Afrika op, dat als eerste doel had om geld in te zamelen voor politieke gevangenen en hun families. Twee van de oprichters, Van Randwijk en Buskes, hadden tijdens de bezetting verzet gepleegd. Voor hen was het een logisch vervolg om zich nu solidair te tonen met de bevrijdingsbeweging in Zuid-Afrika. Maar zo dachten niet alle voormalige illegalen erover. Zo was de gereformeerde politicus Maarten Schakel (verzetsnaam Jan Snor) een van de initiatiefnemers van de Nederlandse Zuid-Afrikaanse Werkgemeenschap. Deze club onderhield warme betrekkingen met het Apartheidsregime en probeerde een tegenwicht te bieden aan de negatieve berichtgeving over Zuid-Afrika in Nederland. Ook Piet Jongeling – vrijgemaakt-gereformeerd politicus, schrijver van kinderboeken én oud-verzetsman – verdedigde het blanke minderheidsregime.

Dergelijke politieke verschillen tussen (voormalige) verzetsmensen weerhield maatschappelijk geëngageerde jongeren er niet van het verzet te koppelen aan een vooruitstrevende agenda. Zij wilden praktische consequenties verbinden aan de morele boodschap die hun steeds werd meegegeven tijdens herdenkingen. Die boodschap omvatte van begin

af aan niet alleen patriottische idealen, zoals vaderlandsliefde en nationale eensgezindheid, maar ook christelijk-humanistische waarden als menselijke waardigheid en zorg voor de ander. Gezagsdragers wilden dat vooral de jeugd, die de oorlog niet zelf had meegemaakt, lessen zou trekken. ‘Wat van jullie wordt verwacht is trouw, trouw in dienst van de naasten’, sprak de oud-verzetsvrouw en hoogleraar volkenrecht Gezina van der Molen tijdens het zogeheten jeugdappèl op 5 mei 1960 op de Dam. Terwijl de jongere generatie sceptisch stond tegenover het patriottische verhaal, was zij des te ontvankelijker voor de oproep tot medemenselijkheid en solidariteit. Intussen verspreidden de kranten en televisiejournaals dagelijks nieuws over de Koude Oorlog, hongersnood in de Derde Wereld, dictaturen in Europa en Zuid-Amerika, apartheid en de Amerikaanse burgerrechtenbeweging. Veel jongeren concludeerden dat zij nu zelf in verzet moesten komen tegen het onrecht in de wereld.

Sommigen grepen 4 en 5 mei aan om te protesteren tegen actuele misstanden. Zoals de woningnood. Op 5 mei 1965 organiseerde een Amsterdams actiecomité een demonstratie van woningzoe-

kenden en vijf jaar later werd Bevrijdingsdag tot nationale kraakdag uitgeroepen. Andere activisten lieten hun stem horen tegen de oorlog in Vietnam. 'Vrede voor alle volkeren' stond er op de krans die Limburgse provo's op 4 mei 1967 probeerden te leggen op de Amerikaanse militaire begraafplaats in Margraten. Twee jaar later legden jongeren een krans bij het verzetsmonument op het Utrechtse Domplein met de teksten 'Aan hen die vielen in Vietnam' en 'Aan de slachtoffers van het nieuwe fascisme'. Uit protest tegen 'de onwaarachtigheid van de 40-45 herdenkers' lieten zij tijdens de officiële herdenking op het Domplein een rookbom afgaan.

Intussen had het comité dat de Nationale Herdenking op de Dam organiseerde de categorie van slachtoffers verruimd. Vanaf 1961 werden allen, burgers en militairen, herdacht 'die sinds 10 mei 1940 waar of wanneer ook ter wereld in het belang van het Koninkrijk zijn gevallen'. Deze formulering sloot onder meer gesneuvelden van de Nederlands-Indonesische oorlog en de Korea-oorlog in. Hierop klonk van linkerzijde kritiek. Zo vroeg PSP-Kamerlid Henk Lankhorst aan minister-president Marij-

nen om de verbreding van 4 mei terug te draaien. De oorlogen in Indonesië en Korea waren volgens hem omstreken en hierdoor ging de eenheid rond de Dodenherdenking verloren.

Het duurde niet lang of er kwamen alternatieve herdenkingen. In Amsterdam hield vanaf 1969 de stichting J'accuse zich hiermee bezig. 'De vierde mei moet een politieke dag zijn,' zei de voorzitter van de groep, Han Wielek, in een interview met *De Tijd*. 'Als dat niet het geval is dan wordt die dodenherdenking zinloos en ik zou bijna zeggen, ook hypocriet. Het moet geen lief gezwam worden. Je moet lessen uit het verleden trekken [...]'. Daarom hield J'accuse op 4 mei van dat jaar een demonstratieve bijeenkomst in hotel Krasnapolsky, vlak achter het Nationaal Monument. Het was het begin van een traditie die tot eind jaren zeventig voortduurde. In de stichting J'accuse zaten comités die het verzet steunden tegen de dictaturen in Spanje en Griekenland en tegen de blanke overheersing in Zuid-Afrika en Angola. Ook Amnesty International deed mee. De organisatoren van de alternatieve herdenkingen vergeleken politici zoals de Zuid-Afrikaanse premier Vorster en de Amerikaanse

president Nixon met Hitler. Het thema van de bijeenkomst in 1974 was *Amerika, Amerika über alles*.

Verbinding maken tussen de Tweede Wereldoorlog en het heden was ook een taak die de Anne Frank Stichting zich stelde. Opgericht in 1957 om te voorkomen dat het Achterhuis werd gesloopt, speelde de stichting vanaf begin jaren zeventig steeds meer een educatieve rol. Bij de Anne Frank Stichting stonden kwesties als discriminatie van minderheden en het gevaar van eigentijds “fascisme” centraal. Zij maakte tijdelijke tentoonstellingen om aandacht te vragen voor actuele voorbeelden van het kwaad zoals de apartheid (1972), de Chileense dictatuur (1975) en extreemrechts in West-Europa (1977).

Sommige voormalige verzetsmensen deden volop mee met het protest van de nieuwe generatie. Zoals de advocaat Lau Mazirel, die betrokken was geweest bij de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister in 1943 en die in 1970 in actie kwam tegen een volkstelling die de regering wilde houden. Was niet juist de nauwkeurige registratie door de Nederlandse overheid tijdens de oorlog 75 procent van de Joden en vele illegalen fataal gewor-

den? ‘Falsche Nummern radiert man aus’, zo luidde de angstaanjagende slagzin waarmee de actie tegen de volkstelling, gesteund door *Vrij Nederland*, werd gevoerd. Zonder succes overigens. De telling ging door en slechts enkele burgers weigerden hun medewerking.

Humanistisch beeld

Lang niet alle oud-verzetsmensen waren zo activistisch als Mazirel, Buskes of Van Randwijk. Het gros probeerde na de oorlog weer een zo normaal mogelijk leven te leiden. Aanvankelijk ging dat de meesten goed af. Maar begin jaren zeventig kwamen er berichten in de media dat veel voormalige verzetsmensen en concentratiekampgevangenen psychische klachten hadden. Psychiaters hadden hier kort na de bevrijding al voor gewaarschuwd. Een van hen, Jan Bastiaans, promoveerde in 1957 op een proefschrift getiteld *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet*. Toch duurde het bij de meeste mensen zo’n twintig tot vijfentwintig jaar voordat de eerste symptomen optraden – en bij sommigen bleven ze helemaal uit. In 1970 namen psychiaters het initiatief om een speciaal behandel-

centrum op te richten. Drie jaar later kon koningin Juliana Centrum '45 in Oegstgeest openen.

Intussen had het grote publiek kennisgemaakt met de problematiek dankzij de televisiedocumentaire *Begrijpt u nu waarom ik huil?* van Louis van Gasteren, die ging over het werk van Bastiaans in de Jelgersmakliniek. De documentaire en de publiciteit eromheen vergrootten het begrip voor oorlogsgetraumatiseerden. Het zorgde er ook voor dat oud-verzetsmensen als slachtoffers werden gezien. Toen het kabinet in 1972 aankondigde dat het de laatste gevangen Duitse oorlogsmisdadigers – de Drie van Breda – zou vrijlaten, kregen de oud-verzetsorganisaties die protesteerden veel steun van de bevolking. Het vrijlaten van de drie nazi's zou groot psychisch leed veroorzaken.

Een van de gevolgen van het protest rond de Drie van Breda en de toegenomen aandacht voor geestelijk oorlogsleed was dat de tegenstellingen tussen communistische en andere oud-verzetsorganisaties vervaagden. Het relatief linkse politieke klimaat speelde ook mee, evenals de ontspanning die in de jaren zeventig intrad in de relaties met het Oostblok. Kampcomités die voorheen als com-

munistische mantelorganisaties waren gewantouwd en geboycot, ontvingen vanaf halverwege de jaren zeventig overheidssubsidie. Het Comité Vrouwen van Ravensbrück kreeg van de gemeente Amsterdam een half miljoen gulden om op het Museumplein een monument op te richten, gewijd aan vrouwen die verzet hadden gepleegd en hier met hun leven voor hadden betaald. 'Voor haar die tot het uiterste neen bleven zeggen tegen het fascisme,' luidt het opschrift. Het Ravensbrück-monument was zowel een uitdrukking van de herwaardering voor het communistische verzet als van de tweede feministische golf van de jaren zestig tot tachtig.

Nadat de patriottische trots op 'ons' verzet was getemperd en ook het communistische alternatief zijn functie als politiek strijdmiddel grotendeels had verloren, ontstond een nieuw zingevend perspectief op verzet. Je verzetten werd nu minder opgevat als strijden voor je eigen land of een bepaald politiek systeem en meer als het opkomen voor de rechten en het welzijn van je medemensen. Dit beeld kan worden omschreven als humanistisch. Het kwam niet alleen tot uiting in protesten tegen

maatschappelijk onrecht in binnen- en buitenland en in medeleven voor oorlogsslachtoffers, maar ook in de jeugdliteratuur over de Tweede Wereldoorlog. ‘Nooit meer in een oorlog vechten, alleen nog tegen oorlog,’ zo eindigt Jan Terlouw’s *Oorlogswinter* (1972). Het boek gaat over de zestienjarige Maarten, die per toeval een neergestorte Britse piloot aantreft in het bos en besluit hem te verzorgen en over de linies te smokkelen. Het lijkt het recept voor een avonturenroman à la *Engelandvaarders* van Norel uit 1947, maar voor Maarten volgt er alleen maar ellende en verdriet. Omdat de Brit een Duitse soldaat heeft gedood, wordt zijn vader samen met andere dorpsgenoten uit wraak gefusilleerd. Maartens oom blijkt in plaats van een verzetsheld een verrader te zijn. Als het Maarten en zijn zus is gelukt de piloot in veiligheid te brengen, is er te veel bloed vergoten om te kunnen spreken van een happy end.

Het enige houvast dat Terlouw zijn lezers gunt is zijn geloof in kinderen. Maarten heeft een sterker moreel kompas dan de volwassenen in zijn omgeving. Hetzelfde geldt voor de hoofdpersoon van Evert Hartmans *Oorlog zonder vrienden* (1979): een

jongen uit een NSB-gezin die verliefd wordt op een klasgenoot, die koerierster is voor het verzet. De boeken van Terlouw en Hartman hebben generaties Nederlanders opgevoed met humanistische waarden zoals pacifisme, persoonlijke onafhankelijkheid en zorg voor anderen.

Parallele beelden

De beeldvorming over het verzet in Nederland lijkt zich tot midden jaren zeventig te hebben ontwikkeld als in een rechte lijn. Eerst overheerste het patriottische beeld (“Nederland verzetsland”) met als tegenhanger het communistische beeld (“...en wij hadden de leiding”). Vervolgens werden deze beelden vanaf halverwege de jaren zestig verdrongen door een pessimistisch beeld (“verzet was de uitzondering, aanpassing de regel”). En tenslotte kwam men uit bij een humanistisch beeld (“het verzet ging om universele waarden”), dat al dan niet gekoppeld werd aan actuele wereldproblemen en politiek activisme (“verzet is nog steeds geboden”). Dat is de rode lijn. Maar wie inzoomt, ziet dat die lijn bochten, splitsingen en zelfs lussen vertoont. Verschillende beelden bestonden vaak

naast elkaar, beconcurreren elkaar en werden opgeroepen al naar gelang de context.

Zo hield premier Den Uyl op 5 mei 1975 een zeer pessimistische herdenkingsrede. Volgens hem had de Nederlandse samenleving dertig jaar lang het werkelijke verhaal van de Duitse bezetting verdrongen, doelend op ‘de werkelijkheid van onverschilligheid en collaboratie, van misplaatst vertrouwen dat het wel mee zou vallen, van verkeerd inzicht en van ontwijken van de strijd die geboden was’. De premier sprak in dit verband van ‘het falen als volk tegenover de deportatie van de Joden’. Dit nationale falen mocht niet vergeten worden, opdat herhaling zou worden voorkomen. ‘Nooit meer Auschwitz’ werd de belangrijkste boodschap bij herdenkingen.

Sommige oud-verzetsmensen – ‘hoeders van de patriottische herinnering’ volgens historicus Rob van Ginkel – zagen met lede ogen aan hoe de aandacht verschoof van de helden naar de slachtoffers. Zo schreef C.C. van den Heuvel in 1972 in het orgaan van de Nationale Federatieve Raad van het Voormalig Verzet Nederland (NFR/VVN) dat herdenkingen ‘vooral ook herdenkingen van het verzet’ moesten blijven. De behoefte aan erkenning vond

ook uitdrukking in de vraag naar een nieuw onderscheidingsteken. Had de Grote Adviescommissie der Illegaliteit in 1945 zich nog uitgesproken tégen het decoreren van nog levende verzetsmensen, in 1979 begonnen oud-illegalen een pressiegroep die alsnog onderscheidingen bepleitte. Met succes. Op 5 mei 1981 spelde koningin Beatrix de eerste Verzetsherdenkingskruizen op. In totaal zouden 15.300 mensen het eerbewijs ontvangen. Ook een speciale groep verzetsveteranen vroeg erkenning: zij die zich in voormalig Nederlands-Indië hadden geweed tegen de Japanse bezetter. Zij waren aanvankelijk uitgesloten van de bijzondere pensioenregeling uit 1947. De regering besloot dit in 1986 te herstellen.

Parallele beelden waren ook zichtbaar in de cinema. In de jaren zeventig verschenen kort na elkaar twee Nederlandse verzetsfilms: Paul Verhoevens *Soldaat van Oranje* (1977) en Wim Verstappens *Pastorale 1943* (1978). De laatste film is een bewerking van Simon Vestdijks roman uit 1948 en hanteert hetzelfde ironische perspectief. Het begint al met de voice-over van de introductie, die zegt dat het Nederlandse volk ‘een aardig volk’ is, ‘omdat het

weinig helden kent'. In het fictieve dorp Doornwijk zijn verzetslieden met opklaksnorren actief, die – na twee mislukte pogingen – een NSB'er ombrengen die onschuldig is aan het verraad waarvan zij hem verdenken. De leider van de verzetsgroep, een leraar Duits, is sympathiek maar wel naïef en onvoorzichtig. Hij wordt uiteindelijk uit de gevangenis gered door zijn broer, die vecht bij de Waffen-SS. Als extra ironisch detail wordt de rol van de SS'er vertolkt door Rutger Hauer, die juist de heldenrol speelt in *Soldaat van Oranje*.

Over het beeld dat Verhoeven in deze filmklassieker schetst van Nederlanders in oorlogstijd is al veel gezegd en geschreven. Eindimensionaal is de film zeker niet. Daarvoor vertonen de personages een te grote verscheidenheid aan gedragspatronen, van principieel verzet tot overtuigde collaboratie en alles wat ertussenin zit. De voorstelling van een “volk in verzet”, die zo prominent aanwezig was in het vroege patriottische beeld, ontbreekt in *Soldaat van Oranje*. Maar de titelheld, gemodelleerd naar de historische Engelandvaarders Erik Hazelhoff Roelfzema en Peter Tazelaar, is wél een echte patriottische held die in naam der koningin tegen

“de moffen” vecht. Het lijkt een verouderd verhaal voor de jaren zeventig, maar omdat Verhoeven zijn hoofdpersoon neerzette als een studentikoze rebel met een wild seksleven, kon hij toch een jong publiek aanspreken.

De Holocaust centraal

In Franse films uit dezelfde periode overheerst het ironische beeld. Zo probeert in *Lacombe, Lucien* (1974) een nogal onnozele Franse jongen zich bij het verzet aan te sluiten, maar komt hij uiteindelijk terecht bij de Duitsgezinde politie. De regisseur Louis Malle wilde duidelijk maken dat de scheidslijnen tussen goed en fout soms moeilijk te trekken waren. Zijn collega Jean Marie Poiré stak in de comedy *Papy fait de la résistance* (1982) de draak met alle clichés over het verzet. Beide films illustreren hoezeer het patriottische beeld in Frankrijk sinds begin jaren zeventig was geërodeerd.

De drie presidenten die na De Gaulle in Frankrijk regeerden, moesten weinig hebben van het *résistance* van hun illustere voorganger. Ook in het oprakelen van het Vichy-verleden stelden zij geen belang. George Pompidou zei in 1972 met zoveel

woorden dat hij het verleden het liefst zou begraven. Zijn opvolger Valéry Giscard d'Estaing schafte in 1975 de jaarlijkse herdenking van het einde van de Tweede Wereldoorlog op 8 mei af. De president wilde op deze manier Frankrijks relatie met West-Duitsland verbeteren. De maatregel was echter impopulair en werd in 1982 teruggedraaid door de nieuwe president, François Mitterand.

Doordat de Holocaust centraal kwam te staan in de oorlogsherinnering, werd er met nieuwe morele maatstaven naar het Franse verzet gekeken. In 1979 kwam tijdens een congres van het Centre de Documentation Juive Contemporaine aan de orde dat de grote verzetsorganisaties weinig hadden gedaan om de Joodse bevolking van de ondergang te redden. Het was het begin van een reeks publicaties over dit onderwerp, sommige beschuldigend, andere apologetisch. De discussie liet zien hoezeer de opvattingen over het verzet waren veranderd. De echte helden waren niet langer diegenen die hadden gevochten voor het vaderland, maar zij die hun Joodse medemensen hadden geholpen en beschermd.

Omstreeks dezelfde tijd kwamen in Denemarken – later dan in andere landen – barsten in het patri-

ottische beeld. In 1979 plaatste de historicus Hans Kirchhoff kanttekeningen bij het gecanoniseerde verhaal dat het “bovengrondse verzet” van de regering in Kopenhagen onlosmakelijk verbonden was geweest met het ondergrondse Deense verzet. Volgens Kirchhoff had de regering juist op grote schaal gecollaboreerd. Zij stelde de (agrarische) productie af op de Duitse behoefte, stond burgers toe dienst te nemen in de Waffen-SS, verbood de communistische partij en interneerde haar leden. Toen in 1943 stakingen en rellen uitbraken, waren deze volgens Kirchhoff eerder gericht tegen de Deense collaboratiepolitiek dan tegen de Duitse bezetter. Maar ondanks Kirchhoffs onthulling ontstond er in Denemarken nooit zo'n somber beeld als in Nederland en Frankrijk. De toenemende aandacht voor de Holocaust versterkte zelfs het patriotisme van de Denen, die zich erop beroemden dat bijna alle circa 7000 Deense Joden met hulp van medeburgers naar Zweden waren ontkomen.

In “daderland” West-Duitsland had de “generatie van 1968” net als in Nederland een nieuw perspectief op verzet. Jongeren verweten hun eigen ouders en grootouders niet alleen dat zij massaal achter

Hitler hadden aangelopen, maar stonden ook wantrouwend tegenover de canonicke verzetshelden van de Bondsrepubliek, die hen te conservatief waren. Des te groter was de belangstelling voor links verzet in het Derde Rijk. Zo begon de sociaaldemocratische Friedrich-Ebert-Stiftung een wetenschappelijk onderzoeksproject naar arbeidersverzet in het Ruhrgebied en publiceerde de vvn-BdA (Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes – Bund der Antifaschistinnen und Antifaschisten) een serie memoires van hoofdzakelijk communistische oud-verzetssrijders.

Hoe het verzet tegen Hitler jonge mensen kon inspireren om de strijd aan te binden met eigentijdse machtsstructuren, bleek in extreme mate uit de opkomst van de Rote Armee Fraktion (RAF). Deze terreurgroep beschouwde de Bondsrepubliek als een bastion van naoorlogs fascisme en een steunpilaar van Amerikaans imperialisme. De RAF kon aanvankelijk op behoorlijk wat sympathie rekenen: volgens een enquête in 1971 was vijf procent van de Duitsers bereid RAF-leden te verbergen voor de politie. Het is verleidelijk hierin overcompensatie te zien voor het gebrek aan verzet tegen de nazi's.

Nieuwe perspectieven

In het wetenschappelijk onderzoek naar verzet werd in de jaren zeventig in West-Duitsland een nieuwe weg ingeslagen. Dit had te maken met de groeiende belangstelling voor *Alltagsgeschichte*, letterlijk vertaald: de geschiedenis van het dagelijks leven. In 1973 startte het Institut für Zeitgeschichte in München een groot onderzoeksproject getiteld *Verzet en vervolging in Beieren, 1933-1945*, waarbij behalve naar georganiseerd verzet ook werd gekeken naar de reacties van 'gewone' burgers wanneer de macht en ideologie van de nazi's hun leven binnendrongen. In zes dikke publicaties, verschenen tussen 1977 en 1983, werden heel wat voorbeelden van burgerlijke ongehoorzaamheid behandeld. Zoals weigeren de nazigroet te brengen, handel drijven met Joden of vriendschap aanknopen met buitenlandse dwangarbeiders.

De directeur van het instituut, Martin Broszat, introduceerde hiervoor de term *Resistenz*. Hieronder verstond hij ook weerstand die mensen alleen in bepaalde situaties aan de dag legden, terwijl ze in andere situaties gehoorzaamden. Het *Resistenz*-concept ging lijnrecht in tegen Mommsens beeld

van een “verzet zonder volk”. Hoewel Broszat zijn concept op een puur analytische en niet-moraliserende manier wilde toepassen, kreeg hij toch morele kritiek. De Zwitserse historicus Walter Hofer vond dat Broszat de échte, principiële verzetsmensen tekort deed door hen gelijk te stellen aan illegale slachters en zwarthandelaren. Andere collega's stelden voor om alleen die vormen van gedrag als verzet te erkennen, die door de nationaalsocialistische autoriteiten als zodanig waren aangemerkt.

Het werk van Broszat inspireerde de Nederlandse historicus Hans Blom. Vooral zijn doel om het verzet als onderzoeksthema uit zijn 'monumentalistische verstarring' te halen, sprak Blom aan. In zijn oratie voor de Universiteit van Amsterdam in 1983, getiteld *In de ban van goed en fout?* verklaarde de jonge hoogleraar dat de tijd was gekomen om de bezettingsjaren door een minder moraliserende bril te bekijken. Tot dan toe hadden de Nederlandse oorlogshistorici steeds de neiging gehad 'politiek-morele oordelen' te vellen.

Niet in de laatste plaats gold dit voor Loe de Jong. De directeur van het RIOD had zich na de televisieserie *De Bezetting* gestort op zijn belangrijkste

taak: een integrale geschiedenis van Nederland en de koloniën tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deze verscheen tussen 1969 en 1994 in 26 afzonderlijke banden. Hoewel zeker niet ongenueanceerd, vertelde De Jong zijn lezers hoe zij bepaalde personen en hun gedrag moreel moesten beoordelen. Ook lag zijn focus bij de extremen van collaboratie en verzet, terwijl het overgrote deel van de bevolking – dat niet duidelijk in hokjes was in te delen – grotendeels buiten beeld bleef. Blom stelde dat er voor onderzoekers nog veel te ontdekken viel als zij, in navolging van het project in München, zich zouden richten op de oorlogservaring van de meerderheid en hierbij hun moralisme thuis lieten.

Verzetsmusea

Het neutraal-wetenschappelijke beeld kreeg echter weinig vat op de Nederlandse samenleving, waar het verzetsverleden diende als morele leidraad. Toen in 1982 de extreemrechtse Centruumpartij (CP) met één zetel in de Tweede Kamer kwam, waren velen overtuigd dat verzet tegen fascisme opnieuw noodzakelijk was. De acute vraag deed zich voor of het gewenst was dat CP-leider Hans Janmaat

deelnam aan plechtigheden op 4 mei. In 1984 zond het comité dat de Nationale Herdenking op de Dam organiseerde uitnodigingen aan alle Kamerfracties, dus ook aan die van de CP. Toen vervolgens de Amsterdamse gemeenteraad liet weten dat Janmaats aanwezigheid niet gewenst was, trok het comité alle uitnodigingen weer in. De opkomst van de CP en de moord op de Surinaams-Nederlandse puber Kerwin Duinmeijer waren voor de Anne Frank Stichting aanleiding om in 1984 een tentoonstelling te maken over racisme in Nederland, getiteld *Zwart-wit*.

De manier waarop de stichting heden en verleden aan elkaar koppelde, was niet naar ieders zin. Vergelijkingen met de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust zouden zowel de geschiedenis als de actuele werkelijkheid geen recht doen. Volgens sommigen was de Anne Frank Stichting bovendien partijdig omdat zij wel wees op gevaren van rechts, maar niet op gevaren van links. Waarom kwam er nooit een tentoonstelling over de rode dictaturen in Oost-Europa en elders? De VVD'er en staatssecretaris van Landbouw Ad Ploeg noemde de Anne Frank Stichting een 'crypto-communistische organisatie'

– een uitspraak waarvoor hij onder politieke druk zijn excuses aanbood.

Verbindingen leggen tussen heden en verleden deed ook de tentoonstelling *Verzet en Vervolging 1933-19nu*, die in 1980 werd georganiseerd door het Amsterdams 4 en 5 mei comité. Zo'n honderdvijftig voormalige verzetsmensen en kampgevangenen leidden de bezoekers door de expositie in het Paleis op de Dam. De tentoonstelling was zo'n succes, dat al gauw het idee opkwam om er een permanente behuizing voor te zoeken. Voor dit doel werd een werkgroep ingesteld onder leiding van oud-verzetsman en Spaanse Burgeroorlog-veteraan Karel Neijssel die sterke nadruk legde op de actualiteitswaarde van het project: 'Nu in de afgelopen jaren, openlijk, als dieven in de nacht of onder het duivelsmasker van een democratische partij, allerlei racistische en discriminerende elementen de kop opsteken in onze samenleving, is de noodzaak om de jaren van strijd tegen fascisme en racisme levend te houden, meer dan ooit aanwezig.'

Het initiatief leidde tot een Verzetmuseum in Amsterdam. Bezoekers van het museum, waarvan de collectie in korte tijd door giften tot stand

kwam, maakten kennis met het Nederlandse verzet in zowel zijn georganiseerde als ongeorganiseerde vorm. Amsterdam had echter niet de primeur. Die was voorbehouden aan Leeuwarden, waar al in 1979 het Verzetsmuseum Friesland de deuren had geopend. Dit museum was voortgekomen uit de verzamelwoede van één persoon. Hoewel bedoeld als een eerbetoon aan het Friese verzet, had de collectie betrekking op veel meer aspecten van de bezettingsgeschiedenis. Als derde in het rijtje voegde zich in 1986 het Verzetsmuseum Zuid-Holland in Gouda. Nog meer dan de collega's in Leeuwarden en Amsterdam zagen de curatoren van dit museum het als hun taak lessen te trekken uit het verleden en deze toe te passen op eigentijdse vraagstukken.

Wat het Goudse museum en de Anne Frank Stichting uit zichzelf al deden, verhief de overheid midden jaren tachtig tot beleid. Volgens Erik Somers, die studie heeft gemaakt van de Nederlandse oorlogsmusea, werd het verbinden van heden en verleden een voorwaarde om voor subsidie in aanmerking te komen. Het actualiseren van het verzetverleden werd vooral met het oog op de jeugd aangemoedigd. In 1986 kwam het ministerie van

Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, directie Vervolgden en Verzetsdeelnemers, met de nota *Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden*. Een van de drie beleidsdoelen was jongeren 'bewust [te] maken van de oorzaken, achtergronden en gevolgen van de Tweede Wereldoorlog en de waarden die toen in het geding waren'. Ook moesten zij oog krijgen voor 'de gevaren van fascisme en racisme in onze hedendaagse nationale en internationale samenleving door deze te vergelijken met situaties in de vooroorlogse samenleving'. De voornaamste weg naar bewustwording liep volgens de nota via het onderwijs. Scholen werd aangeraden hun leerlingen mee te nemen naar de verzetsmusea.

Groeiende belangstelling

De publieke belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog groeide in de jaren tachtig enorm. Vooral rond het herdenkingsjaar 1985 regende het nieuwe boeken, waaronder veel regionale geschiedenissen. De meeste volgden het oude vertrouwde patroon van onderdrukking en verzet, gezien door het prisma van goed versus fout. Ook zagen opvallend

veel speelfilms over de bezetting het licht: zeven in totaal. De bekendste zijn *Het meisje met het rode haar* (1981) en *De Aanslag* (1986). De eerste is een verfilming van Theun de Vries' biografische roman over Hannie Schaft uit 1956, maar zonder het communistische perspectief. Het kwam regisseur Ben Verbong op kritiek te staan dat hij geen oog had voor Schafts politieke motieven en van haar verzetsgeschiedenis een liefdesverhaal maakte. Uit feministische hoek was er commentaar op de titel, die de verzetsvrouw reduceert tot een kinderlijke figuur met alleen een bepaald uiterlijk kenmerk. Toch is Schaft in deze film een bewonderenswaardige, dappere vrouw, die doet wat gedaan moet worden.

Een personage dat op Schaft gebaseerd lijkt te zijn, komt ook voor in *De Aanslag*. Fons Rademakers maakte deze film op basis van een roman van Harry Mulisch uit 1982. Boek en film gaan over de liquidatie van een NSB'er door een verzetsgroep en de gevolgen voor de familie Steenwijk: uit wraak fusileren de Duitsers de vader, moeder en oudste zoon en steken ze het huis in brand. Alleen zoon Anton overleeft het drama. Wanneer hij die avond in dezelfde politiecel komt te zitten als de dader van de

liquidatie, drukt zij hem op het hart om nooit te vergeten dat de schuld bij de Duitsers ligt. Toch blijft Anton tot op volwassen leeftijd bezig met de vraag wie verantwoordelijk was voor de dood van zijn ouders en broer. De film geeft zo een complex beeld van het verzet en gaat voorbij aan gemakkelijke morele oordelen.

Een categorie binnen de illegaliteit die nog altijd op erkenning wachtte, was het Joodse verzet. Joden hadden in verschillende Nederlandse verzetsgroepen een rol gespeeld. Zoals Presser in *Ondergang* had becijferd, was de Joodse bevolking in de illegaliteit zelfs oververtegenwoordigd. Het hoogtepunt van het Joodse verzet vormde misschien wel het optreden van de knokploegen die in februari 1941 in Amsterdam lijf en goed hadden verdedigd tegen de aanvallen van WA-mannen. Hun demonstratie van weerbaarheid was de opmaat geweest tot de eerste razzia en de Februaristaking. Tijdens de jaarlijkse herdenking op 25 februari ging alle aandacht echter uit naar de niet-Joodse stakers. Ook het in 1952 onthulde standbeeld De Dokwerker stelde een staker voor en geen Joodse man.

In 1986 riepen Joodse overlevenden en oud-ver-

zetsmensen de Stichting Comité Joods Verzet 1940-1945 in het leven en begonnen zij te ijveren voor een eigen monument. Dat kwam er ook, maar niet voordat de stichting het woordenpaar ‘Joods verzet’ had laten vallen. Volgens het ministerie van vws was die term onjuist omdat het verzet van Joden ‘een nationaal Nederlandse zaak’ was geweest. De inscriptie op het gedenkteken, dat in 1988 naast de Stopera werd onthuld, maakt gewag van ‘het verzet van Joodse burgers’.

Veertig jaar na de oorlog kon er om het verzet ook gelachen worden. De herdenkingshause van 1985 vormde voor het komische duo Van Kooten en De Bie de inspiratie voor de korte film *Wo ist der Bahnhof?* Als de typetjes Gé en Arie Temmes – vertegenwoordigers van de ‘netniet-generatie’ – praten de twee in de volkstuin van hun vader over de oorlog. Arie herinnert zich nog als de dag van gisteren de verzetsdaad die hij als kleine jongen heeft gepleegd: een Duitse soldaat, die hem de weg naar het station vroeg, wees hij de verkeerde kant op. In de jaren na 1985 was Van Kooten regelmatig op televisie te zien als de rechtse oud-verzetsman H.J. Busink, die met bibberende handen tekeering tegen

bijvoorbeeld republikeinen, Japanse motorfietsen of een popconcert op 4 mei.

‘Laat ons tevreden zijn’

In de Nederlandse geschiedschrijving over het verzet werd aan het einde van de jaren tachtig een mijlpaal bereikt. Loe de Jong rondde in 1988 zijn monsterproductie af met een epiloog – die evengoed meer dan 1100 pagina’s en twee banden besloeg. Nog één keer stelde hij de vraag: ‘Wat heeft het Nederlandse volk tijdens de bezetting gedaan?’ Zijn antwoord was er een van enerzijds, anderzijds. ‘Het heeft zich met succes verzet tegen het streven van de Reichskommissar om Nederland door middel van de gelijkschakeling van zijn instellingen en organisaties rijp te maken voor de inlijving in het Derde Rijk. Het heeft van zijn anti-Duitse gezindheid doen blijken in drie grote stakingen: de Februaristaking van ’41, de April-Meistakingen van ’43, de Spoorwegstaking van ’44-’45. Het heeft een rijk geschakeerde maar numeriek niet-talrijke illegaliteit gekend die op belangrijke terreinen (wij denken vooral aan de illegale pers, aan de hulp aan onderduikers en aan het inlichtingenwerk) reële

afbreuk heeft gedaan aan de Duitse oorlogsvoering en die een bron van inspiratie is geweest voor Nederlands bondgenoten.’

‘Daarentegen is van zijn overheid uit in de eerste drie jaar van de bezetting nauwelijks verzet geboden en heeft zijn bedrijfsleven een grotere bijdrage aan de Duitse oorlogsvoering geleverd dan waartoe het bij een meer weerbare opstelling zou zijn gekomen.’ De balans opmakend vond De Jong dat de Nederlanders zich niet hoefden te schamen. ‘[Let] men nu op het *algemene* beeld dat andere bezette landen als Noorwegen, Denemarken, België en Frankrijk geboden hebben, dan wijkt het Nederlandse daar niet wezenlijk vanaf.’

Deze boodschap herhaalde De Jong in een lezing die hij op 2 november 1988 hield aan de Amerikaanse universiteit Harvard, en waarvan een jaar later een Nederlandse vertaling verscheen. Het feit dat de nazi’s driekwart van de Nederlandse Joden konden wegvoeren was volgens hem niet te wijten aan een gebrek aan verzet. ‘Het moge [...] waar zijn dat meer dan 100.000 Joden werden gedeporteerd, even waar is dat de Nederlandse illegaliteit de levens van 25.000 Joden trachtte te redden; daaraan wil ik nog

toevoegen dat er vele Joden waren (onder hen mijn eigen ouders) die de hen geboden hulp weigerden omdat zij geloofden dat de deportatie hun een betere overlevingskans gaf dan het onderduiken.’

De Jong wilde niet beweren, zoals Wilhelmina had gedaan, dat de Nederlanders een heldenvolk vormden. Maar hij waakte voor een al te somber zelfbeeld. ‘Heldenvolken bestaan niet. Laat ons, Nederlanders, tevreden zijn met het feit dat er onder ons tienduizenden gewone mensen zijn geweest, mannen en vrouwen, die de ziel van de natie hebben gered.’ Dit was ook de teneur van een gemoderniseerde versie van *De Bezetting*, die de NOS in 1989 uitzond. De Jongs behoefte om de balans op te maken van wat het Nederlandse volk als geheel had gepresteerd bewees hoezeer hij een representant was gebleven van het patriottische perspectief.

Einde van de grote verhalen

Tussen 1989 en 1991 kantelden de politieke verhoudingen in de wereld. Als bij toverslag viel de Berlijnse Muur, hield de Sovjet-Unie op te bestaan en sloeg Zuid-Afrika de weg in van apartheid naar democratie. Jaren eerder al waren de rechtse dicta-

turen in Zuid-Europa en Latijns-Amerika ten val gekomen. Het leek alsof de bevrijding die West-Europa al in 1945 had mogen smaken, nu eindelijk voor iedereen was gekomen. De ideologische strijd tussen liberalisme, communisme en fascisme was beslecht. Overal op de wereld zegevierde het liberaal-democratische maatschappijmodel. Deskundigen proclameerden het einde van 'de grote verhalen', ja zelfs van de geschiedenis. In de Nederlandse politiek brak een periode aan van consensus en pragmatisme. Hierdoor raakte ook de herinnering aan het verzet gedepolitiseerd.

Nog steeds trok men actuele lessen uit de verzetsgeschiedenis, maar die waren minder direct gekoppeld aan concrete politieke doelen dan in de jaren zeventig en tachtig. De alternatieve herdenkingen en tentoonstellingen van de Anne Frank Stichting over Zuid-Amerikaans fascisme en apartheid hoorden tot het verleden. Wel bleef het immuniseren van de Nederlandse bevolking en met name de jeugd voor racistische ideeën een belangrijk doel van de oorlogseducatie. In 1996 schreef minister Jo Ritzen dat hij het jeugdvoorlichtingsbeleid over de Tweede Wereldoorlog wilde koppelen aan 'de pro-

blematiek van de multiculturele samenleving'.

Uit een evaluatie door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, waar het jeugdvoorlichtingsbeleid nu onder viel, bleek dat het nog niet zo gemakkelijk was om actuele kwesties te verbinden met de bezetting van 1940-1945. Het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog was maatschappelijk en politiek te divers om één op één te verbinden met multiculturalisme en antiracisme. Pogingen om de geschiedenis een actueel sausje te geven oogden soms geforceerd. Het ministerie zocht een uitweg uit het dilemma door meer nadruk te vragen voor een ander thema, namelijk de Holocaust. Somers schrijft hierover: 'Kennis over de geschiedenis van uitsluiting, vervolging en vernietiging zouden inzicht bieden in actuele vormen van discriminatie en racisme, zo vond vws. Daarbij wilde het ministerie dat de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog meer belicht werd in het perspectief van de universele grondrechten. Jongeren moesten in dit verband aangesproken worden op hun eigen verantwoordelijkheid.'

De verschillende musea gingen met deze wensen aan de slag. Zo kreeg het Verzetsmuseum Amster-

dam in 1995 een nieuwe inrichting, die behalve aan de illegalen ook aandacht besteedde aan de vervolgdgen, de collaborateurs en de ‘omstanders’. Het publiek werd aangemoedigd om na te denken over de dilemma’s waar mensen in oorlogstijd voor kwamen te staan. ‘Wat zou jij doen?’ werd de centrale vraag. Het antwoord lag niet van tevoren vast.

Het was inmiddels een algemeen erkend feit dat het gros van de Nederlanders passief was gebleven toen 75 procent van hun Joodse medeburgers werd vermoord. Koningin Beatrix sprak op 28 maart 1995 in het Israëliësche parlement haar gevoelens van ‘schaamte’ hierover uit. Een pessimistische boodschap dus, maar wel één die de mensen van het verzet extra in het zonlicht plaatste. ‘Juist tegen de achtergrond van zoveel passiviteit, onverschilligheid, vluchtgedrag, rationalisatie, *sauve qui peut*, waarover ik achteraf niet wil of kan moraliseren, blijft het voor mij een ethische daad van de eerste orde dat tienduizenden enkelingen in verzet zijn gekomen en hun leven in de waagschaal hebben gelegd,’ schreef PvdA-politicus Ed van Thijn in *Nog één nacht slapen. 50 jaar bevrijding* uit 1995. Zo werd door de toegenomen aandacht voor de Holocaust

het humanistische beeld van verzet meer dan ooit leidend in de Nederlandse herinneringscultuur.

Op 5 mei 1995 werd de vijftigste verjaardag van de bevrijding groots gevierd. Overal in het land waren concerten, braderieën en historische optochten. Net als in 1985 werd de markt overspoeld met gedenkboeken en tijdschriftspecials. Sinds 1991 was het gebruikelijk om op Bevrijdingsdag festivals te organiseren. Die verliepen in een vrolijke sfeer. Er hoefde geen wereldwijd verzet meer te worden gepleegd. Verklaringen van solidariteit met buitenlandse bevrijdingsbewegingen behoorden grotendeels tot het verleden. Wat overbleef was het onbekommerd vieren van de vrijheid.

Niet iedereen was overtuigd van het nut hiervan. ‘Zo’n lollige dag voor de jeugd, waarbij we misschien plichtmatig zwaaien met het opgeheven vingertje. Ik zie daar geen brood in,’ zei historicus Hermann von der Dunk in *de Volkskrant*. De politicoloog Paul Scheffer uitte zich tijdens een herdenkingsbijeenkomst op 8 mei 1995 in de Ridderzaal kritisch over ‘de newspeak waarin bevrijding ineens vrijheid heet’. Bovendien vond hij al die aandacht voor het verleden hypocriet: op hetzelfde

moment woedde er immers een etnische oorlog in Joegoslavië die van het credo ‘nooit meer Auschwitz’ een loze kreet maakte. Twee maanden later vermoordden Bosnisch-Servische troepen in de stad Srebrenica ruim zeventuizend moslims onder het oog van Nederlandse VN-soldaten die hen moesten beschermen. Hoewel de blauwhelmen over onvoldoende middelen beschikten om de massamoord te voorkomen, leek het opnieuw alsof passiviteit en angst het wonnen van de moed tot verzet.

Kritisch bevragen

Het einde van de Koude Oorlog betekende voor weinig landen zo veel als voor Duitsland. In 1990 werden Oost en West weer één land. In het herenigde Duitsland kreeg het verzet een vaste plek in de nationale herdenkingscultuur. Nu het communistische systeem van de DDR was geïmplodeerd en de ideologische tegenstellingen waren verdwenen, kwam er in de verzetscanon van de Bondsrepubliek ruimte voor linkse groepen. De gedenkplaats in het Berlijnse Bendlerblock werd in 1989 aangevuld met een permanente tentoonstelling, die de Duitse illegaliteit in den brede behandelde.

De samensteller, historicus Peter Steinbach, wilde laten zien dat het verzet bestond uit mensen die de moed hadden hun individuele geweten te volgen en uit het collectieve keurslijf van de nazistaat te breken. Deze demonstratie van onafhankelijkheid was belangrijker dan de exacte inhoud van de eigen politieke overtuiging. Het verzet leerde nieuwe generaties Duitsers om steeds de zittende machten kritisch te bevragen. Steinbach sloot zo aan bij het humanistische beeld van verzet dat in Nederland al langer in zwang was.

Frankrijk daarentegen zat nog midden in zijn identiteitscrisis wat het eigen oorlogsverleden betrof. President Mitterand ging tweeslachtig met de oorlog om. Hijzelf was ambtenaar in het Vichy-regime geweest, maar ook lid van het verzet. Elk jaar legde hij een krans op het graf van Pétain, terwijl hij nieuwe musea en monumenten voor het verzet bouwde en 16 juli instelde als ‘nationale dag van herdenking van de slachtoffers van racistische en antisemitische misdaden van de Franse staat’.

Het beeld dat Fransen hadden van de Tweede Wereldoorlog werd steeds meer gedomineerd door de Holocaust. Dat had consequenties voor het

denken over collaboratie en verzet. In 1995 erkende de nieuwe president Jacques Chirac openlijk dat Frankrijk medeplichtig was aan de deportatie van de Joden en bood hij excuses en financiële compensatie aan. Drie jaar later stelden Henry Rousso en Éric Conan in *Vichy: un passé qui ne passe pas* dat de focus op massale Franse collaboratie en de wens om oude mythes over het verzet door te prikken, was doorgeslagen. Het zwelgen in collectieve schuld had volgens de auteurs een keerzijde: als iedereen schuldig was, hoefde niemand zich persoonlijk schuldig te voelen. Bovendien leidde het tot een onderwaardering van het verzet en de rol van De Gaulle. Het was tijd, zo vonden Rousso en Conan, dat de Fransen weer eens wat positiever naar zichzelf gingen kijken. Het verzetsverleden zou daarbij van pas komen.

Het Italiaanse beeld van de eigen verzetsgeschiedenis was tot begin jaren negentig weinig veranderd. Nog steeds overheerste de gedachte dat het verzet het ware Italië vertegenwoordigde. Totdat in 1991 het boek *Una guerra civile* van de historicus en oud-verzetsman Claudio Pavone verscheen. Volgens hem voerde het verzet tussen 1943 en 1945

drie oorlogen: een vrijheidsoorlog tegen de Duitse bezetter, een burgeroorlog tegen Mussolini's zwartemden en een klassenoorlog tegen de economische elite. Pavone erkende dus met zoveel woorden dat de Italiaanse natie niet één was in verzet, maar dat Italianen hadden gevochten tegen Italianen. Het gebruik van de term burgeroorlog was brisant, omdat deze voorheen alleen werd gebezigd in uiterst rechtse kringen. Pavone's collega Renzo de Felice wees er vier jaar later in *Rosso e nero* op dat de meeste Italianen zich noch bij het verzet, noch bij de fascistische milities hadden aangesloten, maar passief waren gebleven.

Authentieke ervaring

In Nederland sloeg het wetenschappelijke onderzoek naar de bezettingsjaren een nieuwe richting in nadat Hans Blom in 1996 directeur werd van het RIOD (inmiddels NIOD). Het pleidooi dat Blom dertien jaar eerder had gehouden voor een neutraal-wetenschappelijke, niet-moralistische benadering van het oorlogsverleden vond gehoor bij een nieuwe generatie historici. Er kwamen onderzoeken naar bijvoorbeeld economische collaboratie,

de algemene stemming, de NSB en de “nasleep” van de oorlog. Het thema verzet raakte in academische kringen wat uit de mode.

Een uitzondering op de regel was Coen Hilbrink, die in 1989 was gepromoveerd op een onderzoek naar het verzet in Twente en Salland. Hij liet zich inspireren door de socioloog en oud-verzetsman Jan van Hessen. Deze had in een toespraak in Hotel de Wereld in 1985 gezegd dat het gecanoniseerde beeld van de illegaliteit weinig overeenkomsten had met de ervaring van illegalen zelf. Naar deze authentieke ervaring ging Hilbrink op zoek. In zijn publicaties maakte hij duidelijk dat verzet geen statische toestand was waar men in- of uit kon stappen, maar een ‘proces in het leven van mensen’. De illegaliteit ‘deed zijn intrede’ in mensenlevens, men ‘raakte erin verzeild’. Het karakter van het verzet veranderde ook voortdurend, werd ‘steeds illegaler’ en vergde alsmaar meer van de deelnemers.

Buiten de muren van de academie ging de massale productie van boeken over het verzet onverminderd door. ‘Nu zijn er nog maar weinig Nederlandse gemeenten waarvan het plaatselijk oorlogsverleden niet door lokale, veelal niet-professionele onder-

zoekers te boek is gesteld,’ schreef Hilbrink in 2001 in zijn boek *Vogelvrij verleden. Oud-illegalen na de oorlog*. ‘Door de toonzetting en selectie van feiten vertonen hun verhalen over “het verzet” vaak nog de kenmerken van gedenkschriften. Pakkende anekdotes en aangrijpende beschrijvingen van tragische voorvallen vormen de hoofdmoot. Kritische beschouwingen zijn ongewenst of ongepast gevonden. Vrees om nog levende hoofdpersonen en hun nazaten te kwetsen of zich door pijnlijke vragen hun ongenoegen op de hals te halen, bewondering voor de verzetsdaden en de behoefte om het lezerspubliek te behagen hebben op deze geschiedschrijving hun stempel gedrukt.’

Van de enorme belangstelling voor de oorlog profiteerde ook de herinnering aan het verzet in Nederlands-Indië. Hiervoor bestond in Nederland lange tijd weinig aandacht. De Jong had er voor het eerst over gepubliceerd in het elfde deel van *Het Koninkrijk* uit 1984. Onder het begrip verzet rekende hij niet alleen de activiteiten van saboteurs en spionnen – de ‘illegale werkers’ – maar ook allerlei symbolische daden, zoals het spreken van de Nederlandse taal en het niet buigen voor de Japanners.

In de jaren negentig zagen verschillende publicaties over het verzet in Nederlands-Indië het licht, waarvan een bundel van Bert Immerzeel en Frank van Esch uit 1993 de belangrijkste is. In 1997 werd een monument onthuld bij het Militair Tehuis Bronbeek in Arnhem.

Bron van inspiratie

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw was in de meeste Europese landen het humanistische beeld van verzet dominant geworden. Verzetsmensen werden geprezen om hun hoge morele standaarden, vooral wanneer zij zich hadden ingezet om Joden of andere vervolgd van de dood te redden. In tal van voormalige bezette landen werden studies ondernomen om te onderzoeken wat de eigen samenlevingen hadden gedaan of nagelaten om Joden bescherming te bieden. Zo vroeg de Belgische regering het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (CEGESOMA) te onderzoeken of overheidsdiensten hadden meegewerkt aan de vervolging of zich juist hadden verzet. Dit resulteerde in 2007 in de studie *Gewillig België* onder redactie van Rudi van Door-

slaer. De titel spreekt boekdelen. Vijf jaar later bood de Brusselse burgemeester excuses aan namens zijn gemeentebestuur. Een opvallende geste, want uit het onderzoek was juist gebleken dat de Brusselse autoriteiten niet alleen hadden geweigerd mee te werken aan razzia's, maar dat bovendien veel ambtenaren betrokken waren geweest bij het redden van Joden. Lieven Saerens van het CEGESOMA wees hier nog eens op in zijn boek *Onwillig Brussel* (2012). Dankzij het verzet van ambtenaren en burgers werd in Brussel "slechts" 37 procent van de Joodse bewoners gedeporteerd, tegen 66 procent in Antwerpen.

Later dan in andere landen kwam ook in België in de jaren negentig een actief overheidsbeleid dat de herinnering aan het verzet koppelde aan het belang van mensenrechten in de huidige samenleving. Daar kwam bij dat de voortschrijdende politieke decentralisatie in België vanaf de jaren negentig deelstaten de gelegenheid bood een eigen identiteitspolitiek te voeren. In Wallonië werd de verzetsgeschiedenis een belangrijk middel om zich af te zetten tegen Vlaanderen.

De belangrijkste herinneringsplaats aan het Belgische verzet bevindt zich evenwel op Vlaams

grondgebied. Het Fort van Breendonk werd door de Duitse bezetter gebruikt als werkkamp voor opgepakte illegalen, politieke gevangenen en vervolgd. Kort na de oorlog, in 1947, maakten oud-gevangenen er een museum van over het patriottische verzet. Communistische en Joodse herinneringen werden vrijwel genegeerd, terwijl het museum wel aandacht besteedde aan Vlaamse SS'ers. Vooral jonge Vlamingen waren het niet eens met deze aanpak en de bezoekersaantallen liepen in de jaren negentig terug. Mede daarom is het fort in 2003 herschapen tot Human Rights Memorial waar alle categorieën slachtoffers van het nazisme aan bod komen.

Vanaf de jaren negentig hebben historici zich ingespannen om het negatieve, antagonistische beeld van het verzet in Vlaanderen te vervangen door een positief, humanistisch beeld. In 1995 opende de journalistieke nestor Johan Anthierens in *Zonder vlagvertoon* de aanval op de Vlaamse nationalist, die de collaboratie op een voetstuk plaatsten en het verzet in diskrediet brachten – en zo de morele maatstaven op hun kop zetten. In een studie naar verzet in het dorp Zonhoven uit 2008 pleitte histo-

ricus Roger Rutten voor het oprichten van een monument voor ‘de echte oorlogshelden’. Ward Adriens publiceerde in 2016 de bundel *Liberalen in het verzet* en prees de betrokken personen om hun ‘fundamentele overtuiging van het belang van vrijheid, ongebondenheid en solidariteit’. Net als in Nederland wordt het verzet nu ook in Vlaanderen meer en meer gezien als een bron van inspiratie voor het heden. In 2004 waarschuwden Fabrice Maerten en Rudi van Doorslaer echter tegen het trekken van een directe lijn van de illegaliteit naar de naoorlogse democratie. Het Belgische verzet ontstond namelijk op de politieke flanken (conservatieven en communisten), waar antidemocratische en autoritaire opvattingen gemeengoed waren.

Ook in Frankrijk was het sinds de eeuwwisseling niet meer enkel schuld en schaamte wat de klok sloeg. Terwijl de grote verzetsorganisaties en hun gecanoniseerde leiders aan aantrekkelijkheid inboetten, kwam er juist meer belangstelling voor het kleinschaliger verzet van “gewone mensen”. Tegelijkertijd werd minder nadruk gelegd op de verdediging van het vaderland en de Franse eer, en meer op medemenselijkheid en het opkomen

voor grondrechten. Deze invalshoek is terug te zien in *Effroyables Jardins*, een feel-good movie uit 2003 over klein verzet en doodgewone helden. Ook in de historiografie werd de definitie van verzet verruimd. Robert Gildea, auteur van *Fighters in the Shadows* (2015) rekent er naast het georganiseerde verzet en individuele hulp aan onderduikers ook symbolische verzetsdaden onder, zoals het hijsen van de nationale tricolore. Daarentegen waarschuwde historicus Olivier Wieviorka in zijn *Histoire de la Résistance, 1940-1945* (2013) voor een terugkeer van de oude verzetsmythe die het Franse volk ten onrechte zou vrijpleiten van zijn overwegend passieve houding.

Goede burgers

De Nederlandse overheid was al relatief vroeg de weg naar een humanistische herinneringspolitiek ingeslagen. Maar in het nieuwe millennium legde de politiek het accent op andere waarden dan in de jaren tachtig en negentig. Sinds de terroristische aanslagen in Amerika op 11 september 2001 en de opkomst van de rechts-populistische politicus Pim Fortuyn in het voorjaar van 2002 stonden multiculturalisme en antiracisme niet meer centraal. In

plaats daarvan hoopte de overheid dat oorlogseducatie zowel de cohesie in de maatschappij als de Nederlandse identiteit zou versterken. Beide zag men bedreigd worden door globalisering en immigratie. Gezamenlijk de Tweede Wereldoorlog herdenken zou alle Nederlanders met elkaar verbinden en tot goede burgers maken. Bijzondere aandacht ging als vanouds uit naar de jonge generaties, voor wie de oorlog inmiddels erg lang geleden was.

In een vijfjarenplan van het ministerie van vws uit 2005 stond het doel van oorlogseducatie omschreven als: ‘het op gang brengen van bewustwordingsprocessen over de betekenis van democratie, vrijheid, grondrechten en fundamentele normen en waarden’. Hoewel het ministerie stelde dat het ‘unieke karakter’ van de jaren 1940-1945 niet mocht worden veronachtzaamd, was de oorlog een geschikte kapstok voor lessen in ‘actief burgerschap’. Aangemoedigd door de overheid richtten de verzetsmusea zich nog sterker dan voorheen op jeugdige bezoekers. Het Verzetmuseum Zuid-Holland ging het verst in het actualiseren van de geschiedenis. Het koos daarbij voor een eigen accent, dat nog in de activistische traditie van de jaren tachtig

stond. Onder het motto 'verzet is actie tegen onrecht en onverschilligheid' hebben de curatoren een rechtszaal nagebouwd, waar jongeren kunnen discussiëren over hedendaagse morele kwesties.

De directie van Nationaal Monument Kamp Vught gaf haar beleidsplan voor de jaren 2011-2015 als thema *Moedige Mensen* mee. Volgens de betrokkenen zelf was deze themakeuze voor een deel ingegeven 'door de vrees dat de opgebouwde waarden en normen van na de Tweede Wereldoorlog minder stevig verankerd waren dan we gehoopt hadden.' Een aantal 'fundamenten' van de Nederlandse samenleving was 'op drift geraakt'. De organisatie vroeg verschillende schrijvers en historici om 'moedige mensen' te portretteren en bundelde de resultaten in een boek. Er zijn buitenlandse iconen bij zoals de Afro-Amerikaanse burgerrechtenactiviste Rosa Parks, maar de meeste portretten betreffen Nederlandse verzetsmensen uit de Tweede Wereldoorlog. Zij zijn verdeeld in 'openlijke protesteers', 'stille helpers' en 'redders'. Er is géén categorie 'vechters'. Moed wordt in dit boek geassocieerd met 'zachte' eigenschappen zoals geweldloosheid en zorg voor de ander.

Vanuit Joodse hoek klonk de afgelopen jaren kritiek op het voortdurend koppelen van heden en verleden. Hierdoor dreigt de herinnering aan de Holocaust zelf in het gedrang te komen en de uniciteit van deze gebeurtenis te worden ontkend. De onvrede spitste zich toe op de herdenking van de Kristallnacht die vanaf 1995 werd georganiseerd door de Stichting Nederland Bekent Kleur in samenwerking met Joodse organisaties. De stichting greep de herdenkingen, die plaats hadden bij het Joods Verzetsmonument, aan om te protesteren tegen inhumane vluchtelingenopvang en discriminatie van moslims. Vooral dit laatste thema zorgde voor frictie vanwege de spanningen in het Midden-Oosten en intimidatie van Joden door islamitische jongeren in Nederland. Tijdens de herdenking in 2000, die plaats had bij De Dokwerker, beschuldigde een van de sprekers Israël van mensenrechtenschendingen en schokte daarmee de Joodse organisatoren. Uiteindelijk trokken zij zich uit de gezamenlijke herdenking terug. Tegenwoordig houden de opvolger van Nederland Bekent Kleur (het Platform Stop Racisme en Uitsluiting) en het Centraal Joods Overleg aparte bijeenkomsten om de Kristallnacht te gedenken.

De politiek wilde nadrukkelijk Nederlanders met een migratieachtergrond betrekken bij het verhaal over de Tweede Wereldoorlog. Enerzijds omdat zij vreesde dat met name moslims te weinig eerbied zouden hebben voor liberale westerse waarden. Anderzijds omdat minderheden beter zouden integreren als zij deelnamen aan de nationale herinneringscultuur. De urgentie werd bijzonder gevoeld nadat Marokkaans-Nederlandse jongeren in 2003 twee Dodenherdenkingen in Amsterdam-West verstoorden – ze scandeerden antisemitische leuzen en voetbalden na de plechtigheid met de kransen. Om de drempel voor identificatie met het nationale oorlogsverhaal te verlagen ging men op zoek naar bijdragen van minderheden aan de geallieerde oorlogvoering en het verzet.

Zo werd in 2006 in de Bijlmermeer een standbeeld van de Surinaamse verzetsman Anton de Kom onthuld. Volgens de opdracht aan de beeldhouwer moest het beeld uitdrukking geven aan De Koms belang ‘voor de hele Nederlandse gemeenschap’. Maar dat is niet zoals Surinaamse Nederlanders zich De Kom herinneren. Voor hen is hij geen held van de Nederlandse illegaliteit, maar de

belangrijkste aanvoerder van het verzet tegen de Nederlandse overheersers in Suriname. Zijn levensgeschiedenis laat zich daarom moeilijk verenigen met een nationaal verhaal waarin Nederlanders de onderdrukte partij zijn.

Eenzelfde probleem doet zich voor bij de herinnering aan het verzet in Nederlands-Indië. Degenen die zich teweerstelden tegen de Japanners, werden door de Indonesische nationalistten in toenemende mate zelf als bezetters of – wanneer het Indonesiërs betrof – als verraders gezien. Velen van hen vochten na de Japanse capitulatie in het KNIL tegen de onafhankelijke Republiek. In een tentoonstelling die het Indisch Herinneringscentrum samen met het Moluks Historisch Centrum in 2018 organiseert in Den Haag zullen zelfs drie verschillende vormen van verzet in Nederlands-Indië aan de orde komen: verzet tegen de Japanners, verzet tegen de Nederlanders door Indonesische nationalistten, en verzet tegen de republikeinse regering door rivaliserende of regionale Indonesische groeperingen. Ook wordt aandacht besteed aan een vierde vorm van ‘Indisch verzet’: illegale activiteiten van Indische Nederlanders en Indonesiërs in Nederland.

‘Verzetjes’

In de Nederlandse geschiedschrijving over het verzet zijn verschillende lijnen zichtbaar. In 2001 publiceerde Chris van der Heijden het essayistische boek *Grijs verleden*, waarin hij betoogde dat de meeste Nederlanders tijdens de oorlog niet ‘goed’ waren en niet ‘fout’, maar zich ergens in het ‘grijze’ gebied daartussenin bewogen. Van der Heijden wilde afrekenen met het oude patriottische beeld van een Nederlands volk dat één was in verzet – al was hij lang niet de eerste en al geloofden nog maar weinig mensen in dat beeld. Ook gebruikte hij de ietwat denigrerende term ‘verzetjes’ voor symbolische uitingen van anti-Duitse gezindheid, zoals het dragen van een lucifer in het knoopsgat of het roepen van ‘OZO!’. ‘Feitelijk hadden deze verzetjes nauwelijks een andere betekenis dan dat ze de daders een gevoel van tevredenheid gaven en de Duitsers wellicht de indruk dat ze niet welkom waren,’ schrijft Van der Heijden.

Maar dat gold niet voor het werkelijke verzet. ‘Van meer betekenis was het optreden van degenen die zich vanaf het eerste moment principieel tegen de Duitsers keerden en daar ook blij van gaven.’

De schrijver noemt als voorbeeld de Hagenaar Johannes Hermanus Scheps, een ‘kleurrijke zonderling die vanaf de eerste dag “nee” zei’. Vrijwel direct na de Duitse inval begon hij antinazistische brochures te schrijven en verspreiden. Dat het verzet van Scheps en andere illegale publicisten van grote betekenis was, staat voor Van der Heijden buiten kijf. Hij citeert uit het dagboek van de Zwolse ambtenaar A. van Boven: ‘Wat deze grauwe en onaanzienlijke krantjes betekenen in deze totale oorlog, is niet te schatten. Hoeveel wankelmoedigen onder ons hebben ze weer een sterke, rechte rug gegeven?’ Al met al lijkt Van der Heijdens beeld van het verzet op de pessimistische variant zoals die halverwege de jaren zestig in Nederland zijn intrede deed.

Een tweede richting in de recente historiografie is uiterst kritisch over het verzet. In de studie *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945* (2009) becijferen Jack Kooistra en Albert Oosthoek dat Nederlandse verzetsgroepen in totaal minstens vijfhonderd geslaagde liquidaties hebben uitgevoerd. Eenvijfde daarvan viel in de categorie ‘bedrijfsongevallen, dubieuze aanslagen en misverstanden’.

In hetzelfde jaar 2009 betuigde de Drentse oud-verzetsman Gerrit Gunnink in een tv-documentaire spijt voor één zo'n onterechte liquidatie. Gunnink schoot onnodig een NSB'er dood en als vergelding vermoordde de SS een onschuldige onderwijzer. De verantwoordelijkheid drukte nog altijd zwaar op zijn schouders, zei hij. 'Ik moet daar toch, naast alle prachtig mooie cowboyverhalen, een keer mee op de proppen komen.'

Over de onbedoelde gevolgen van verzetsacties gaat ook het boek *De vergelding* van nonfictieschrijver Jan Brokken. In het Zuid-Hollandse dorp Rhoon kostte een doorgeknipte elektriciteitskabel een Duitse soldaat het leven. De SD nam wraak en executeerde zeven dorpelingen. Wie had de kabel doorgeknipt en waarom? Iemand die jaloers was omdat meisjes uit het dorp zich vermaakten met Duitse soldaten? Of een verzetsman, die 'een echte oorlogsheld' was maar ook een onbezonnen driftkikker? Wie het ook was, het dorp was woedend op de onbekende dader. 'Het verzet was niet populair in de oorlog,' schrijft Brokken. 'Het ontzag voor de acties van de ondergrondse ontstond pas in de jaren zestig toen iedereen veilig voor de televisie zat

en naar de serie *De Bezetting* keek. Tijdens de oorlog vreesden ze in een dorp als Rhoon de illegale heldendaden minstens even sterk als de Engelse bombardementen die bij vergissing werden uitgevoerd. Na een moedige verzetsactie volgde bijna altijd een laffe vergelding van de bezetter die onschuldige burgers het leven kostte. Loonde die moed dan?'

Waar Brokken kritische vragen stelde, daar ging de neerlandicus Maarten van Buuren in *De afrekening* (2012) een paar stappen verder. Het boek gaat over een Westlandse verzetsleider die direct na de bevrijding van Maassluis een gearresteerde NSB'er zo hardhandig verhoorde dat deze overleed. Ook tijdens de oorlog was zijn gedrag allesbehalve schoon. Met zijn knokploeg overviel hij tuinderijen, waarbij vermoedelijk hebzucht en eigenbelang voorop stonden. Vanuit de historische beroepsgeroep kreeg Van Buuren afwijzende reacties, vooral vanwege zijn bewering dat hij 'het gewapend verzet' had ontmaskerd, terwijl hij maar één specifiek geval had onderzocht. Dat Van Buuren bovendien suggereerde dat historici de waarheid decennialang hadden verdraaid, bevorderde zijn populariteit in deze kringen evenmin. Hij kreeg wel

steun van historicus Albert Oosthoek, die zelf in zijn proefschrift uit 2016 aantoonde dat ook sommige Rotterdamse knokploegen zich aan het einde van de oorlog meer bezighielden met criminaliteit dan met verzet.

‘Helden’

Een derde en geheel andere richting werd in 2008 ingeslagen door NIOD-directeur Marjan Schwegman, die pleitte voor hernieuwde aandacht voor de ‘helden’ van het verzet in de geschiedschrijving. Onder haar voorganger Hans Blom had het instituut zich met andere thema’s beziggehouden en hoewel buiten de academie nog veel verzetsliteratuur werd geschreven, was het onderwerp binnen de wetenschap op de achtergrond geraakt. Schwegman gebruikte het begrip “held” vooral conceptueel en niet in letterlijke zin.

Andere aan het NIOD verbonden onderzoekers gaven er wel een morele lading aan. Zo publiceerde Jolande Withuis in 2008 een dubbel bekroonde biografie van Pim Boellaard, die zij als ondertitel *Het leven van een verzetsheld* gaf. ‘De boodschap van mijn boek is dat bewondering mag,’ zei Withuis

in een interview met *Historisch Nieuwsblad* in 2010. Voor de biografie bleek Boellaards heldendom minder uit zijn verzetsdaden dan uit het feit dat hij in het concentratiekamp Dachau een steunpilaar en bruggenbouwer was voor andere Nederlandse gevangenen. Bovendien had hij het kamp overleefd zonder psychisch trauma. Withuis: ‘Uit de manier waarop Boellaard zijn beproevingen doorstond kun je iets leren over het leven.’

Voortbordurend op Schwegmans oproep begon het NIOD op zijn website met de rubriek ‘Held van de maand’. Hierin portretteerden medewerkers van het instituut Nederlandse verzetsmensen. In 2014 werden de afleveringen gebundeld uitgegeven onder de titel *Moedige mensen. Helden in oorlogstijd*. Verder is tijdens Schwegmans directeurschap, dat zij recentelijk heeft beëindigd, een groot onderzoeksprogramma gestart naar verzet in Nederland, getiteld *Heel gewoon of juist bijzonder?* De wetenschappelijke leiding ligt bij Ismee Tames, die door de Stichting 1940-1945 is aangesteld als de eerste Nederlandse hoogleraar in de geschiedenis van verzet in oorlogstijd.

In haar oratie uit 2016 stelt Tames een nieuwe be-

nadering van het verzetsverleden voor. 'Een vraag die ons al decennia bezighoudt, is waarom sommige mensen wél en andere níet in verzet komen tegen onrecht. Deze vraag stellen we niet zomaar: we zoeken naar mensen met wie we ons kunnen identificeren en naar een kader om onszelf en anderen te beoordelen. Goed of fout: mag ik trots zijn of moet ik me schamen?' Volgens Tames staat deze 'preoccupatie met eindoordelen' een open en werkelijk nieuwsgierige benadering van het verleden in de weg. 'Ik stel een methode voor om de ervaring van oorlog en verzet centraal te plaatsen. Weg van de drang de mensen van toen zo te beoordelen dat wij ons goed kunnen voelen en toe naar meer ontvankelijkheid voor het geleefde leven, de daden en ervaringen van mensen toen.' Dit betekent ook dat morele lessen trekken voor het heden niet haar prioriteit als onderzoeker heeft. Tames geeft hiermee een nieuwe impuls aan de neutraal-wetenschappelijke benadering van het verzet.

Of zo'n aanpak in bredere kring zal aanslaan, is nog de vraag. Over het algemeen lijkt de afgelopen jaren de behoefte aan identificatie en morele lessen juist te zijn toegenomen. Mede daarom heeft

het biografische genre de Nederlandse lezersmarkt veroverd. Zo zag ook een groot aantal biografieën over verzetsmensen het licht. De auteurs vellen vrijwel zonder uitzondering een moreel eindoordeel over hen, dat steeds positief uitvalt. Dit blijkt soms al uit de titels, zoals *Jacoba van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000* (door Paul van Tongeren, 2015) of *Kardinaal De Jong. Heldhaftig en behoudend* (door Henk van Osch, 2016). Ook in andere recente boeken worden aan het verzet inspiratie en lessen ontleend. De Nederlands-Amerikaanse schrijfster Megan Koreman richt zich in *Gewone helden. De Dutch-Paris ontsnappingslijn 1942-1945* (2016) direct tot haar lezers met de vraag 'Wat zou jij hebben gedaan?' Erik Schaap spreekt in zijn boek uit 2017 over de Februaristaking in de Zaanstreek van een 'nog altijd geldende oproep om stelling te nemen, zowel voor universele mensenrechten als tegen discriminatie en uitholling van de democratie'.

Identiteit

De trend om het weer over helden te hebben, houdt verband met het debat over identiteit, dat sinds de jaren negentig in Nederland intensief wordt gevoerd.

Onzekerheid over wie “wij” zijn als Nederlanders en waar onze normen en waarden uit bestaan, verklaart de toegenomen behoefte aan nationale en morele rolmodellen. De wereld van het entertainment springt daarop in. In 2010 ging de musical *Soldaat van Oranje* in première. Dit spektakelstuk vol vaderlandse trots en sentimentele muziek wordt na acht jaar nog steeds opgevoerd en is de meest succesvolle musical ooit in Nederland geproduceerd. Het succes laat zien dat de patriottische herinnering weer springlevend is. Er is één belangrijk verschil met het oude beeld: de aandacht richt zich nu niet op collectief verzet, maar op individuele helden. Hun heldendom straalt echter af op alle Nederlanders.

De regisseur van de film *Soldaat van Oranje* uit 1977, Paul Verhoeven, was met *Zwartboek* (2006) een andere, meer pessimistische weg ingeslagen. In deze film zijn verzetsmensen niet eenduidig “goed”. Sommigen bezigen antisemitische taal of plegen verraad. Verhoeven heeft echter gezorgd voor voldoende sympathieke verzetspersonages om de kijker toch een goed gevoel te geven.

Ook andere filmmakers hebben de dramatische kwaliteiten van het verzet herontdekt. Zo ver-

scheen in 2012 een vrije interpretatie van het waar gebeurde verhaal van de Joodse verzetsman Walter Süskind in de bioscoop. In het voorjaar van 2018 wordt de première verwacht van *Bankier van het verzet* over Walraven van Hall. Opvallend is dat kort na elkaar drie jeugdboeken over het verzet zijn verfilmd. Naast *Oorlogsgeheimen*, naar een recent boek van Jacques Vriens, zijn dat *Oorlogswinter* en *Snuf de hond in oorlogstijd*. Deze laatste twee zijn gebaseerd op oude werken. Enig jeugdsentiment van de makers zal hierbij een rol hebben gespeeld. *Oorlogswinter* (2008) volgt de roman van Jan Terlouw uit 1972, maar is door de spannende scènes en speciale effecten méér een avonturenfilm geworden dan de oorspronkelijke pacifistische parabel. Aanzienlijk platter is het plot van *Snuf de hond in oorlogstijd*, een verfilming van een kinderboek van Piet Prins (Piet Jongeling) uit 1953. Regisseur Steven de Jong heeft één op één het patriottische beeld uit de jaren vijftig overgenomen. In een oer-Hollands landschap binden tiener Tom en zijn hond Snuf de strijd aan met archetypische Duitsers. Aan het einde wappert de Nederlandse driekleur fier op de kerktoren.

Polarisatie

De samenleving wordt de afgelopen vijftien jaar behalve door een zoektocht naar nationale identiteit ook gekenmerkt door polarisatie. De “ideologische” jaren negentig bleken slechts een kort intermezzo. Over zaken als immigratie, de positie van moslims en de toekomst van Europa botsen de meningen in de media en op andere platforms hevig. In discussies wordt regelmatig de Tweede Wereldoorlog als referentiepunt gebruikt en eisen verschillende partijen de verzetsrol op. Sommigen horen in de opkomst van rechts-populistische partijen met een anti-islamagenda echo’s van het fascisme. Zij beschouwen het als ieders plicht hier tegen in verzet te komen. Dit geldt bij uitstek voor zogenaamde Antifa’s: extreemlinkse actievoerders die zich beschouwen als directe erfgenamen van het antifascistische, communistische verzet. Vergelijkingen tussen rechts-populisten en fascistten zijn sinds de moord op Fortuyn echter veel minder geaccepteerd dan in de jaren zeventig en tachtig.

Aan de andere kant van het spectrum stelt Pvv-leider Geert Wilders de islam gelijk aan fascisme. Zijn eigen strijd hiertegen beschouwt hij als een

daad van verzet. ‘Kom in verzet’ was de leuze waarmee zijn partij de Nederlandse bevolking in 2015 oproep te protesteren tegen de komst van vluchtelingen. Pvv-Kamerlid Fleur Agema gebruikt op haar Twitter-account een foto van een Amsterdams verzetsmonument met daarop een beroemde dichtregel van Van Randwijk: ‘Een volk dat voor tirannen zwicht, zal meer dan lijf en goed verliezen. Dan dooft het licht’ – maar het woord ‘tirannen’ is vervangen door ‘korannen’. De leider van het Forum voor Democratie, Thierry Baudet, stelt de Europese Unie op één lijn met het nazi-imperium. Hitler was volgens hem geen nationalist, maar een imperialist. De ware nationalisten waren de mensen van het verzet, die vochten voor Nederlandse onafhankelijkheid. In 2016 organiseerde het Forum onder de titel *Verzetshelden* een meerdaags symposium op kasteel Sterkenburg, bedoeld om jonge mensen op te leiden die – aldus het promotiefilmpje – ‘later het roer kunnen overnemen’.

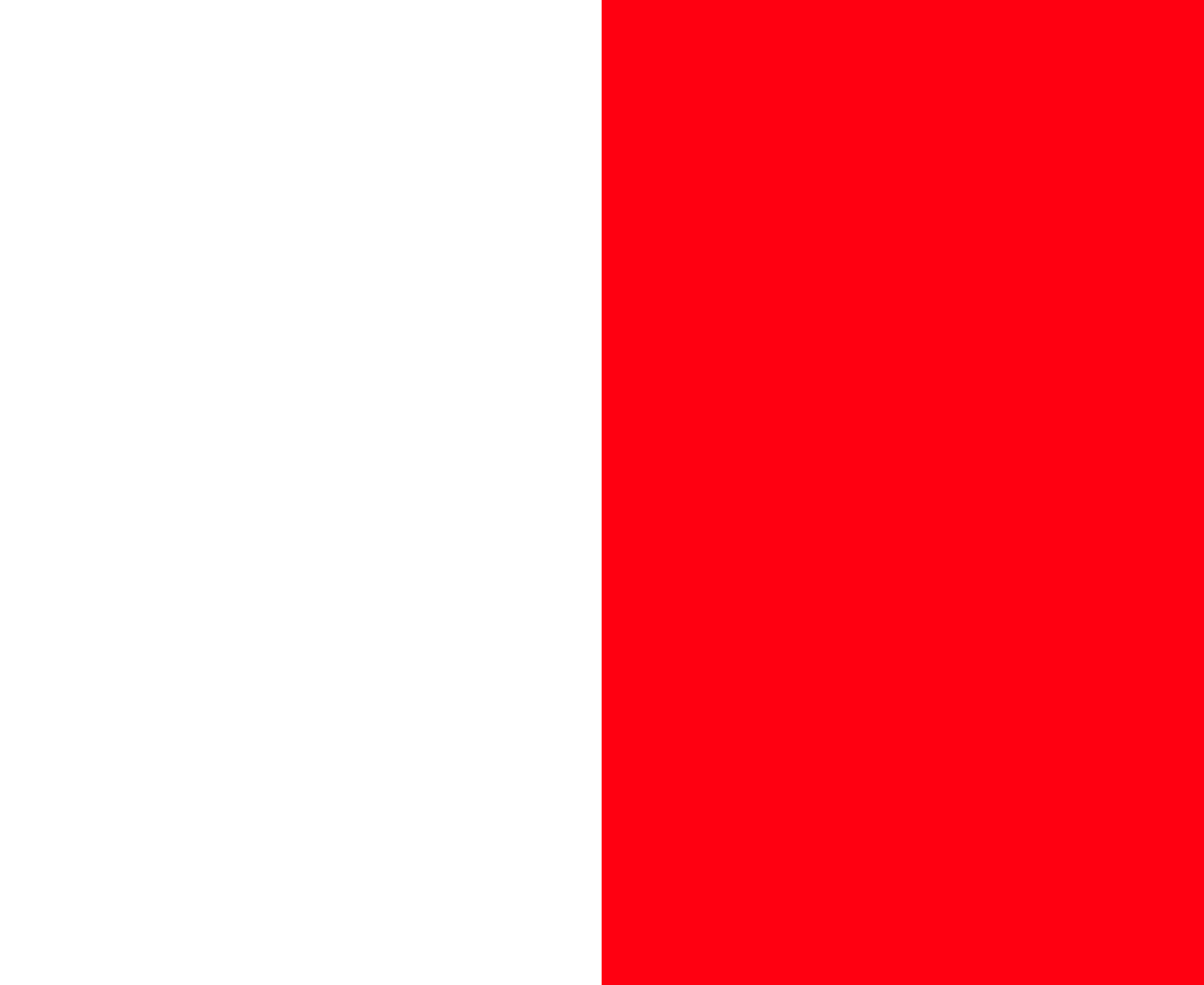
Dat aan alle kanten van het politieke spectrum mensen zich spiegelen aan de illegaliteit in de Tweede Wereldoorlog, bewijst haar vrijwel onaanstastbare status. Waar men echter sterk over van

mening verschilt, is de inhoud van de morele les die uit het verzet moet worden getrokken. Volgens de een luidt deze dat je moet vechten voor nationale soevereiniteit en tegen islamitische en Europese overheersing. Volgens de ander dat je rechtsextremisme moet bestrijden en tolerantie en medemenselijkheid moet betrachten jegens minderheden en vluchtelingen. Deze sterke polarisatie maakt het lastig om de herinnering aan het verzet levend te houden op een manier waar alle Nederlanders zich in herkennen.

Dit probleem is echter niet nieuw. Beelden van verzet stonden de afgelopen 73 jaar wel vaker tegenover elkaar, zowel in Nederland als in andere West-Europese landen. Het patriottische beeld tegenover het communistische beeld. Het pessimistische beeld tegenover het beeld van een volk in verzet. Het beeld van democraten tegenover dat van extremisten. Het verzet inspireerde mensen om te gaan vechten overzee of om hiertegen te protesteren. Om op te staan tegen autoriteiten of om gezagsgetrouw te zijn. Om te geloven in de zwakheid of juist in de kracht van mensen. Soms was het verschil in beeldvorming zo groot, dat gezamenlijk herdenken

onmogelijk was. Dan splitste men zich af, organiseerde alternatieve bijeenkomsten, trok eigen lessen.

Wie in 2018 het verzet herdenkt, zal zich moeten verstaan met al die verschillende beelden die zich in de afgelopen zeven decennia hebben gevormd. In het besef dat er niet zoiets bestaat als het definitieve beeld van verzet. Net als de generaties voor ons kijken wij door een hedendaagse bril. Onze eigen politieke en levensbeschouwelijke overtuigingen bepalen grotendeels wat we zien – en wat we niet zien. Als we dit erkennen en onze persoonlijke beelden van verzet in perspectief plaatsen, kan ruimte ontstaan voor dialoog en verbinding.

Het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog kan in Nederland op bewondering rekenen. Dit is altijd zo geweest. Toch waarderen wij het verzet in 2018 anders dan in 1948, 1968 of 1988. Elke generatie heeft haar eigen beeld en trekt eigen lessen. Bovendien gaat Nederland anders met zijn verzetsverleden om dan omliggende landen.

Dit essay laat zien hoe politici, activisten, romanciers, cineasten, historici en voormalige verzetsmensen in de afgelopen 73 jaar telkens opnieuw hebben nagedacht over de betekenis van verzet. Het helpt ons om ons eigen beeld van verzet in perspectief te plaatsen.

